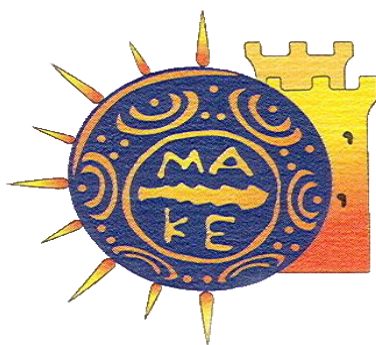

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

ΠΜΣ «Οικονομική και Πολιτική Διακυβέρνηση
στη Νοτιοανατολική Ευρώπη»

Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών

Διπλωματική εργασία

Φ
**Η ΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ:
ΠΕΡΙΠΤΩΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ
ΤΗΣ ΠΡΩΗΝ ΓιΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑΣ**

Νέλα Δεσπολλάρι

Επιβλέπων καθηγητής: Δημήτριος Ακριβούλης

Επιβλέπουσα επιτροπή: Κυριάκος Κεντρωτής
Ιωάννης Μάνος

Ιούνιος 2014
Θεσσαλονίκη

Ευχαριστίες

Με το πέρας της διπλωματικής μου εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που με διαφορετικό αλλά σημαντικό τρόπο βοήθησαν στην πραγματοποίησή της. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή Δημήτριο Ακριβούλη για την υπομονή και την καθοδήγηση του, όχι μόνο για την περάτωση της παρούσας μελέτης, αλλά και καθ'όλη τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών. Είναι χρέος μου να ευχαριστήσω και τους άλλους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος για όλη την προσφορά και την διάθεση συνεργασίας τους.

Τέλος ένα τεράστιο ευχαριστώ ως ελάχιστη ένδειξη ευγνωμοσύνης στα άτομα που με στήριξαν πρακτικά και συναισθηματικά, στους γονείς μου, στα αδέρφια μου και στον Θωμά. Χωρίς τη στήριξη σας όλα θα ήταν αδύνατα.

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Abstract	5
Οι θεωρητικές εκδοχές του φεμινισμού	6
<i>Φιλελεύθερος φεμινισμός</i>	6
<i>Σοσιαλιστικός/μαρξιστικός φεμινισμός</i>	7
<i>Ριζοσπαστικός φεμινισμός</i>	10
<i>Φεμινισμός προσωπικής άποψης</i>	11
<i>Μεταμοντέρνος φεμινισμός</i>	12
<i>Μετααποικιακός φεμινισμός</i>	14
Διαλεκτική σχέση φεμινισμού με τις θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων .	16
Το ζήτημα του πολέμου και της ασφάλειας	24
<i>Φεμινιστική προσέγγιση του πολέμου</i>	24
<i>Φεμινιστική προσέγγιση της ασφάλειας</i>	32
Περιπτωσιολογική μελέτη των πολέμων της πρώην Γιουγκοσλαβίας .	43
<i>Οι συμβολικοί πατέρες</i>	43
<i>Οι μώδεις σωτήρες</i>	50
Συμπεράσματα	56
Βιβλιογραφία	62

Περίληψη

Ο φεμινισμός είναι μία πολυδιάστατη θεωρία. Τα είδη του φεμινισμού δανείζονται στοιχεία από άλλες κοινωνικοπολιτικές θεωρίες και επικεντρώνονται στις έμφυλες σχέσεις εξουσίας και την ανατροπή τους. Κατ' αρχήν, η επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων δεν φαντάζει ιδανικό πεδίο για την ανάπτυξη ανάλογων συζητήσεων, ιδίως λόγω της παραδοσιακής έμφασης στα λεγόμενα ζητήματα «υψηλής πολιτικής» και σε έννοιες όπως η ασφάλεια ή ο πόλεμος. Ωστόσο, η φεμινιστική θεωρία έχει επισταμένα ασχοληθεί με το θέμα της ασφάλειας και του πολέμου για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος αφορά τη γνώση και την ανάδειξη της ιδεολογίας της αρρενωπότητας που δημιουργεί και αναπαράγει τον πόλεμο ως είδωλο των χαρακτηριστικών της. Ο δεύτερος αφορά την εννοιολόγηση της θηλυκότητας που επιφορτίζεται με αδύναμα στοιχεία, ανίκανα να υπερασπιστούν και να αντεπιτεθούν εκ φύσεως. Ως αναπόσπαστο τμήμα της ανδρικής ιδεολογίας, ο πόλεμος διαδραματίζεται με ανδρικούς όρους, επισφραγίζοντας την ανασφάλεια του θηλυκού που είναι περιορισμένη στην οικογενειακή σφαίρα. Μέσω της μελέτης των συγκρούσεων της πρώην Γιουγκοσλαβίας, η παρούσα διπλωματική επιχειρεί να κατανοήσει επιμέρους ζητήματα της έμφυλης εξουσιαστικής σχέσης άνδρα/γυναίκα και ιδίως τον τρόπο με τον οποίο ο πόλεμος και η ασφάλεια επιδρούν στις γυναίκες τόσο συναισθηματικά όσο και πρακτικά. Οι βιασμοί, η πορνεία, αλλά και η βία σε οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο είναι αποτελέσματα της πατριαρχικής κατασκευής που οριοθετεί και καθορίζει κατά το δοκούν τις συγκυρίες, οδηγώντας στην υποταγή των γυναικών.

Abstract

Feminism is a multidimensional theory. The variants of feminism borrow elements from other sociopolitical theories and focus on gendered power relations and their subversion. In principle, the discipline of International Relations does not seem to be an ideal terrain for the unfolding similar discussions, especially due to its traditional emphasis on the so called issues of “high politics” and on concepts such as security and war. Nevertheless, the feminist theory has thoroughly dealt with the issues of security and war for two core reasons. The first concerns knowing and disclosing of the ideology of masculinity that creates and reproduces δημιουργεί war as an image of its features. The second concerns the conceptualization of femininity that is entrusted with weakness, unable to defend and fight back by nature. As an inseparable part of male ideology, war is conducted on male terms, sealing the insecurity of the female that is limited to the domestic sphere. Through the study of the conflicts in former Yugoslavia, the present dissertation attempts to understand various issues of the gendered man/woman power relation and, especially, the way war and security affect women both emotionally and practically. Rape, prostitution, as well as domestic and social violence are all results of the patriarchal construction that delineates and determines desired conjectures, leading to the subjugation of women.

Οι θεωρητικές εκδοχές του φεμινισμού

Ό,τι εξακολουθεί να υπάρχει στην μνήμη των ανθρώπων δεν μπορεί να καταστραφεί. Η μέθοδος που χρησιμοποιούσαν οι θηλυκές, εκείνη η φιλότιμη επανάληψη λέξη προς λέξη, κι έπειτα η παράδοσή της στην επόμενη γενιά, αφού πρώτα γινόταν σύγκριση και έλεγχος της κάθε λέξης μέσω μιας παράλληλης γραμμής Μνημών, είναι ένα εξαιρετικά αποτελεσματικό μέσο διάσωσης της ιστορίας – για όσο καιρό συνεχιστεί η μέθοδος σύγκρισης και ελέγχου.¹

Φιλελεύθερος φεμινισμός

Ο φιλελεύθερος φεμινισμός προασπίζει την πλήρη ισότητα μεταξύ των ατόμων, η οποία θεωρείται ότι μπορεί να επιτευχθεί μέσω μεταρρυθμίσεων και αλλαγών στις αρμοδιότητες που αφορούν τους ρόλους στον οικογενειακό και κοινωνικό τομέα. Η πίστη των φιλελεύθερων φεμινιστών στην ορθολογική κρίση των ανθρώπων είναι η εγγύηση μιας δίκαιης και ίσης συμμετοχής στην κοινωνική δομή. Τα άτομα σύμφωνα με τη μορφή αυτή του φεμινισμού θα πρέπει να είναι φορείς ανδρόγυνων αρετών, με τις οποίες το κάθε άτομο θα ολοκληρωθεί ως ύπαρξη, προσφέροντας κατ' επέκταση ανόρθωση και ανάπτυξη στην κοινωνία. Σε σχέση με άλλες μορφές φεμινισμού, όπως ο ριζοσπαστικός ή ο μαρξιστικός φεμινισμός, για τον φιλελεύθερο φεμινισμό ο συνδυασμός ορθολογιστικών επιλογών και η νομική κατοχύρωση ίσων και απαράλλαχτων δικαιωμάτων στα δύο φύλα αρκούν για την πραγματοποίηση της χειραφέτησης των γυναικών.

Η φιλοσοφική αφετηρία του φιλελεύθερου φεμινισμού μπορεί να αναζητηθεί στο έργο του John Stuart Mill, *The Subjection of Women*, και της Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman*.² Στα δύο αυτά έργα γίνεται επίκληση για δίκαιη μεταχείριση όλων των ανθρώπων με κριτήριο τις ατομικές ικανότητές τους και όχι το φύλο. Η βασική αρχή που πρέπει να διέπει τις ανθρώπινες σχέσεις είναι το κράτος δικαίου και η αντίληψη πως η ανωτερότητα του άντρα και η κατωτερότητα της γυναίκας είναι κατασκευασμένες αλήθειες και πως καμία φυσική ιδιότητα δεν δικαιολογεί τέτοιες αδικίες. Αν και χρονολογικά προηγείται το έργο της Wollstonecraft, το περιεχόμενο των ιδεών της είναι εφάμιλλο με αυτό του Mill, με μικρές διαφορές και εκδοχές που συναντούμε στον τελευταίο. Αυτό που τονίζεται στα δύο έργα είναι η

¹ Doris Lessing, *Η Σχισμή*, μτφρ. Τόνια Κοβαλένκο, Αθήνα: Καστανιώτης, 2008, σελ. 35.

² Gordon Graham, "Liberal vs radical feminism revisited", *Journal of Applied Philosophy* 11(2), 1994, pp. 155-170.

ανάγκη μεταρρύθμισης του συστήματος της παιδείας, η οποία προσφέρεται μόνο στους άνδρες εκτοπίζοντας κάθε δυνατότητα εξέλιξης της γυναίκας. Η μόρφωση ήταν απαραίτητο ζητούμενο για την εκπαίδευση των διανοητικών ικανοτήτων των γυναικών, οι οποίες θα εξελίσσονταν σε ενάρετα όντα και θα εξυπηρετούσαν τους ρόλους τους με μεγαλύτερη επιτυχία.³ Ο Mill αναζητά μια ουσιώδη αλλαγή στον θεσμό της οικογένειας και καταλήγει στο συμπέρασμα πως η γυναίκα βρίσκεται σε χειρότερη θέση από τους σκλάβους. Αποκλεισμένη από την παιδεία δεν μπορεί να ανταγωνιστεί με επάρκεια την επικράτηση των ανδρών. Η ομηρία και ο αποκλεισμός των γυναικών σύμφωνα με τους δύο προδρόμους του φιλελεύθερου φεμινισμού συντελείται μέσω γραφειοκρατικών και συναισθηματικών πρακτικών σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής οργάνωσης.⁴

Τα άτομα προσλαμβάνονται από τους φιλελεύθερους ως μονάδες αυτόνομες και εκπαιδευμένες να προβούν στις δικές τους επιλογές, αυτές που είναι προς συμφέρον των ιδίων. Τα επίμαχα ζητήματα που σχηματίζουν τον πυρήνα της συζήτησης του φεμινισμού, όπως η σεξουαλικότητα, η πορνεία, η έκτρωση και άλλες μορφές κοινωνικής και προσωπικής έκφρασης πρέπει να είναι προσωπικές ιδιωτικές επιλογές των ορθολογικών γυναικών χωρίς κρατικούς περιορισμούς και παρεμβάσεις. Η ταυτοποίηση των γυναικών με κοινωνικά σχήματα και νοήματα θα πραγματοποιηθεί με την αυτορρύθμιση και τον συνδυασμό συνειδητών επιλογών. Η κρατική παρέμβαση είναι θεμιτή μόνο σε εκείνα τα σημεία που παρατηρούνται διακρίσεις προς το γυναικείο φύλο σε κρατικούς ή μη μηχανισμούς και δραστηριότητες. Οι νομικές ρυθμίσεις και αλλαγές στην κοινωνική δομή θα εξασφαλίσουν την ισότητα και την ευημερία μεταξύ των ατόμων εξισορροπώντας και διορθώνοντας κάθε ανισότητα μεταξύ ισάξιων ορθολογικών ατόμων που εκτός από την κοινωνική ονομασία άνδρας/γυναίκα έχουν ίση δυνατότητα για μια καλύτερη διαβίωση.

Σοσιαλιστικός/μαρξιστικός φεμινισμός

³ Rosemarie Tong, *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, New York: Westview Press, 2009.

⁴ «Όλες οι γυναίκες έχουν μεγαλώσει από τη μικρότερη ηλικία με την αντίληψη ότι ο ιδανικός χαρακτήρας τους είναι το ακριβώς αντίθετο από αυτόν των αντρών: δεν έχουν δική τους βούληση, ούτε κυβερνώνται με αυτοέλεγχο, αλλά με υποταγή και υποχώρηση στον έλεγχο του άλλου. Όλοι οι ηθικοί κανόνες του δείχνουν ότι αυτό είναι το καθήκον των γυναικών και όλες τις σύγχρονες συναισθηματικότητες, ότι είναι η φύση τους να ζουν για τους άλλους, να απαρνώνται πλήρως τους εαυτούς τους και να μην έχουν ζωή παρά μόνο παθητικότητα. John Stuart Mill, *The Subjection of Women*, New Brunswick: Transaction, 2001, pp. 17-18.

Ο σοσιαλιστικός και μαρξιστικός φεμινισμός τέμνονται ως θεωρητικές εκδοχές. Η διαφορά τους έγκειται στον εντοπισμό των αιτιών για την καταπίεση και υποταγή της γυναίκας. Με ένα απλουστευμένο τρόπο μπορούμε να πούμε πως ο σοσιαλιστικός φεμινισμός θεωρεί πηγή της γυναικείας καταπίεσης το πατριαρχικό σύστημα και τον καπιταλισμό, ενώ ο μαρξιστικός φεμινισμός μόνο το καπιταλιστικό σύστημα. Η διαφοροποίηση των σοσιαλιστών φεμινιστών εκφράστηκε ως απογοήτευση για τη θέση της γυναίκας στη Σοβιετική Ένωση μετά το 1917, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως το καθεστώς καταπίεζε τη γυναίκα όσο και ο καπιταλισμός, ακόμη και αν η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό δημιουργούσε την εντύπωση ότι είχε επιτευχθεί η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων.⁵ Αυτό που συμπερασματικά εξήγαγαν ως λύση οι σοσιαλιστές ήταν μια πλήρης αναρρύθμιση του πολιτισμού, αλλά και του οικονομικού οικοδομήματος. Η αλληλένδετη σχέση μεταξύ καπιταλισμού και πατριαρχίας είναι μεταφορικά ένα «τέρας με δύο κεφάλια»⁶ υπεύθυνο για την κυριαρχία των αντρών και κατ' επέκταση την υποταγή γυναικών. Οι προσεγγίσεις του σοσιαλιστικού φεμινισμού στοχεύουν στην κατανόηση της σχέσης καπιταλισμού-πατριαρχίας και ιδιαίτερα των χαρακτηριστικών του συμπλέγματός τους που συνιστούν την άκρατη καταπίεση των γυναικών.

Η βιβλιογραφία του σοσιαλιστικού φεμινισμού λαμβάνει γεωγραφικό, κοινωνικό, φυλετικό και ερευνητικό χαρακτήρα, θέλοντας να αποκαλύψει το περιβάλλον, τη δομή, την παραγωγική διαδικασία και τον καταμερισμό εργασίας με βάση το φύλο καθώς και τελικά πως όλα επιδρούν στην κοινωνική εξέλιξη. Οι πατριαρχικές δομές έχουν δημιουργήσει θεσμούς οι οποίοι απομονώνουν τη γυναίκα μέσα στο σπίτι, στην ιδιωτική σφαίρα, από όπου δεν μπορούν να επηρεάσουν ή να εισέλθουν δυναμικά στον δημόσιο βίο. Η αμισθί κατ' οίκον εργασία τους και η συνεισφορά τους στην ευμάρεια της οικογένειας γίνονται αντιληπτές ως συνιστώσες του φυσικού, βιολογικού τους ρόλου. Σύμφωνα με τους σοσιαλιστές φεμινιστές, αυτό όχι μόνο είναι παραπλανητικό και υπονοεί μια σχέση καταπιεσμένου-καταπιεστή, αλλά αδυνατεί να περιγράψει τις κανονικές δομές της κοινωνίας και τις δραστηριότητες που βοηθούν την πορεία της.⁷

⁵Rosemarie Tong, *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, Boulder, CO: Westview Press, 2009, p. 96.

⁶Ibid, p. 18.

⁷«[Η] ανδρική κυριαρχία δεν είναι μόνο το πιο διάχυτο και διαρκές σύστημα ισχύος στην ιστορία, αλλά σχεδόν τέλεια από μεταφυσική άποψη. Η οπτική της είναι το πρότυπο της απουσίας της οπτικής, ιδιαίτερο δε χαρακτηριστικό της η καθολικότητα. Η δύναμή της ασκείται ως συναίνεση, η αρχή της ως συμμετοχή, η ανωτερότητά της ως η τάξη των πραγμάτων, ο έλεγχός της ως ο ορισμός της νομιμότητας.»

Είναι μια σκόπιμη παραλλαγή της ιστορίας, υποκρύπτοντας τη σημαντική συμβολή της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία. Ο σοσιαλιστικός και μαρξιστικός φεμινισμός έχουν αρκετά κοινά στοιχεία με τον μετααποικιακό φεμινισμό. Και οι δύο εμβαθύνουν στην εξέταση των δομών της παγκόσμιας οικονομίας και του ιμπεριαλισμού και τον αντίκτυπο τους στην γυναικεία θέση.⁸ Η παραδοχή αυτού του είδους του φεμινισμού που αφορά τις σχέσεις και τους τρόπους παραγωγής, αλλά και πως αυτές καθορίζουν την αλληλεπίδραση των μονάδων της κοινωνίας, είναι η απαρχή της καταπιεστικής σχέσης μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας.

Ο μαρξιστικός φεμινισμός θεωρεί ως αποκλειστικό υπαίτιο το καπιταλιστικό σύστημα. Όπως και στη θεωρία του Marx, η πάλη των τάξεων παραμένει το κεντρικό ζήτημα από το οποίο απορρέουν όλα τα προβλήματα της κοινωνίας. Η εξήγηση της κατασκευής των δύο φύλων και του πατριαρχικού συστήματος, σύμφωνα με τον μαρξιστικό φεμινισμό δεν προσφέρει στην ουσία τίποτα παραπάνω από το να εξηγήει την προσωπική εμπειρία της γυναίκας (σε αντιδιαστολή προς αυτή του άνδρα), δίχως να μπορεί να προσφέρει μια ολοκληρωμένη πολιτική θεωρία. Αυτό που δημιούργησε την πατριαρχία είναι η ιδιωτική περιουσία. Οι μαρξιστές φεμινιστές υιοθετούν την θεωρία του Marx, σύμφωνα με την οποία το μοντέλο του εποικοδομήματος της κοινωνίας, οι κοινωνικές σχέσεις, τα μέσα και οι δυνάμεις παραγωγής συγκροτούν την οικονομική βάση μιας δεδομένης κοινωνίας και αυτή η βάση καθορίζει, με τη σειρά της, το ιδεολογικό εποικοδόμημα.⁹

Η οικονομική ανισότητα που υπάρχει στον καπιταλισμό μεταξύ ανθρώπων, με τους λίγους να κατέχουν πολλά και τους πολλούς να κατέχουν τα λίγα, είναι το βασικότερο πρόβλημα που δημιουργεί μια ακόμη ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων. Ιστορικά, επειδή οι άντρες κατείχαν τα μέσα παραγωγής πρώτοι, ενώ η γυναίκα ήταν κλεισμένη στο σπίτι, η αδικία αυτή διαιωνίστηκε μέχρι και σήμερα. Η άνιση κατανομή του πλούτου, καθώς και όλο το οικονομικό οικοδόμημα πρέπει να

Catharine A. MacKinnon, "Feminism, Marxism, method and the state: toward feminist jurisprudence", *Signs* 8(4), 1983, pp. 638-639.

⁸ John Bailys και Steve Smith, *Η Παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς Πολιτικής: Μια Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, επιμ. Κώστας Υφαντής, Αθήνα: Επίκεντρο, 2007, σελ. 372.

⁹ «Ακολουθώντας τους Engels, Eleanor Leacock και άλλους, οι μαρξιστές ανθρωπολόγοι κατάφεραν να δείξουν πως στις προ-ταξικές κοινωνίες οι ρόλοι των φύλων ήταν αμοιβαίοι, οι γυναίκες ήταν περισσότερο αυτόνομες και οι κοινωνικές δομές ήταν σεξουαλικά ισότιμες. Ήταν η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία που έφερε την ιδιωτική περιουσία, την εμπορευματική παραγωγή, τα μετρητά και τις δυτικές αξίες που έθεσαν τα θεμέλια των τάξεων και τις σεξουαλικές ανισότητες σε τόσο 'απλές' κοινωνίες.» Asoka Bandarage, "Women in development: Liberalism, Marxism and Marxist-feminism", *Development and Change* 5(4), 1984, pp. 495-515.

ανακατασκευαστούν.¹⁰ Οι μαρξιστές φεμινιστές αρνούνται να αναγάγουν το ζήτημα των δύο φύλων σε κεντρικό, καθώς κάτι τέτοιο θα σήμαινε διαχωρισμούς στην ταξική πάλη. Η πατριαρχία δημιουργήθηκε από τον καπιταλισμό, συνεπώς η κατάρρευση του καπιταλισμού θα σημάνει την ισότητα μεταξύ όλων των ανθρώπων.

Ριζοσπαστικός φεμινισμός

Τα ζητήματα που εξετάζει ο ριζοσπαστικός φεμινισμός έχουν ως θεμέλιο λίθο της ανδροκεντρική σύσταση όλης της κοινωνίας. Ο άντρας καθορίζει και ορίζει όλα τα ζητήματα σύμφωνα με το συμφέρον του, ασκώντας πλήρη κυριότητα πάνω στη γυναίκα. Η επιφόρτιση των δύο φύλων με συγκεκριμένες υποχρεώσεις δεν είναι βιολογική κληρονομιά, αλλά αποτέλεσμα της ενασχόλησης του άνδρα με τη δημόσια σφαίρα και της γυναίκας με την οικογένεια. Αυτή τη διαπίστωση αναλύεται περαιτέρω, οδηγώντας τους θεωρητικούς να καταλήξουν σε ζητήματα, όπως ο βιασμός, η βία, η πορνεία και άλλες μορφές εκμετάλλευσης της γυναίκας από τους άνδρες. Οι ριζοσπάστες υποστηρίζουν ότι η ανδρική κυριαρχία έχει εισχωρήσει παντού, ασκώντας έλεγχο στις θεσμικές και κοινωνικές κατασκευές. Για αυτόν τον λόγο, είναι αδύνατη η ουσιαστική διεκδίκηση των γυναικείων δικαιωμάτων στο παρόν σύστημα, εκτός αν αυτό ανασυσταθεί εκ νέου.

Οι ρίζες της γυναικείας καταπίεσης, σύμφωνα με τους ριζοσπάστες, είναι η εκμετάλλευσή της για τους σκοπούς της αναπαραγωγής και διατήρησης του οικογενειακού πυρήνα. Για αυτόν τον λόγο, ο ετεροφυλισμός της γυναίκας θεωρείται καταναγκαστικός και όχι ελεύθερη επιλογή. Η Shulamith Firestone, μια από τις σημαντικότερες εκπροσώπους του ριζοσπαστικού φεμινισμού, στο βιβλίο της το *Dialectics of Sex* αναλύει τις απαρχές της δημιουργίας της οικογένειας, προχωρά στις στρατηγικές της πατριαρχίας για τους μηχανισμούς της διατήρησής της και καταλήγει να προτείνει τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες μπορούν να απελευθερωθούν από τον ρόλο που τους έχουν επιβάλει. Η Firestone περιέγραψε μάλιστα τη μητρότητα ως έναν βασανιστικό ζυγό που θα μπορούσαν να αποφύγουν οι γυναίκες με τη βοήθεια της τεχνολογίας, η οποία προσέφερε αρκετές επιλογές στους τρόπους αναπαραγωγής, όπως η τεχνητή γονιμοποίηση.

Φεμινισμός προσωπικής άποψης

Ο φεμινισμός προσωπικής άποψης επιχειρεί την επιστημολογική αντιστροφή των δεδομένων υποκειμενικοτήτων και αντικειμενικοτήτων, ώστε η γυναικεία εμπειρία να είναι το σημείο αφετηρίας της κοινωνικής ανάλυσης. Συλλέγοντας χρήσιμα μεθοδολογικά στοιχεία από τα άλλα είδη φεμινισμού ιδιαίτερα από τον σοσιαλιστικό, προσπαθεί να χτίσει μια ενιαία θεωρία, στην οποία παρουσιάζεται η γνώση και η εμπειρία των ομάδων που έχουν συστηματικά καταπιεστεί από άλλες κυρίαρχες, οι οποίες αναπαράγουν μεροληπτικά τη γνώση από κυρίαρχη θέση.¹¹ Ο φεμινισμός προσωπικής άποψης, θεωρεί πως οι γυναικείες εμπειρίες μπορούν να σχηματίσουν μια εντελώς διαφορετική άποψη και γνώση για τον κόσμο από αυτή της ανδροκρατίας. Η θεωρία της προσωπικής άποψης ερευνά τις φωνές των περιθωριοποιημένων ομάδων, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να εμπλουτίσει την επιστημονική έρευνα με την εμπειρική διαδικασία μιας αλήθειας που δεν έχει αναφερθεί ως ξεχωριστή. Τα άτομα αποκτούν τη γνώση που τους επιτρέπει η κοινωνική τους θέση, αυτή του υποταγμένου ή του κυρίαρχου. Η διαφορά αντρών και γυναικών είναι τόσο θεσμική όσο και συστημική. Εμπλεκόμενοι σε διαφορετικές λειτουργίες και διαδικασίες, άντρες και γυναίκες αποκτούν ξεχωριστές κοσμοθεωρίες, οι οποίες τείνουν να είναι ευνοϊκές για τους άνδρες και περιορισμένες για τις γυναίκες. Η γνώση τους είναι αποτέλεσμα και καρπός κοινωνικοποιημένων θεσμικά δραστηριοτήτων, μέσω των οποίων προσλαμβάνουν ιστορικά συγκεκριμένα στοιχεία που τους χαρακτηρίζουν.

Οι δύο ομάδες (άνδρες, γυναίκες) έχουν μια μονόδρομη σχέση εξουσιαστή/εξουσιαζόμενου, κυρίαρχου/υποταγμένου, μέσω της οποίας τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον κόσμο η υποταγμένη ομάδα. Ένα παράδειγμα τέτοιας δραστηριότητας είναι η ενασχόληση της γυναίκας με την ανατροφή των παιδιών, τη φροντίδα των ανδρών, την νοσοκομειακή φροντίδα τραυματιών σε καιρό πολέμου κ.ά. Αυτή η κατασκευασμένη ενασχόληση της γυναίκας με δραστηριότητες που αρνείται να συμμετέχει ο άνδρας εκλαμβάνεται ως φυσικό χάρισμα της γυναίκας να είναι τρυφερή και να νοιάζεται για τους γύρω της.¹² Η

¹¹ Alison Wylie, "Why standpoint matters?" in Robert Figueroa and Sandra Harding (eds.) *Science and Other Cultures: Issues in Philosophies of Science and Technology*, New York and London: Routledge, 2003, pp. 26-48.

¹² Sandra Harding, "Rethinking standpoint epistemology: what is 'strong objectivity'?" in Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.) *Feminist Epistemologies*, New York: Routledge, 1993, p. 55.

παραγωγή της γνώσης μέσω θεσμοποιημένων κοινωνικών δομών και διαδικασιών είναι για τους φεμινιστές προσωπικής άποψης το αποτέλεσμα συγκεκριμένων μορφών έρευνας που επιτρέπουν την παραγωγή μιας φαινόμενης αντικειμενικότητας για όσους είναι υποταγμένοι.

Η Sandra Harding δεν δέχεται το μονοπώλιο της αντικειμενικότητας των ομάδων ελίτ και, κατά συνέπεια, ούτε αυτή των περιθωριοποιημένων ομάδων ως απόλυτη αλήθεια.¹³ Η μεγιστοποίηση της αντικειμενικότητας σύμφωνα με τη Harding αποτελεί διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ των μελών της κοινωνίας, αμφισβητώντας μονοπώλια γνώσης όπως αυτά έχουν εκφραστεί από την οικουμενικότητα της δυτικής σκέψης. Το φύλο αποτελεί μια κατηγορία κοινωνικής διαφοροποίησης και ως τέτοιο πρέπει να μελετηθεί στον επιστημονικό διάλογο. Η διαδικασία της επιστημολογίας της προσωπικής άποψης πρέπει να αναπτύσσεται πάνω στους όρους του αναστοχασμού, της αντικειμενικότητας και της μεθόδου. Η καταπιεσμένη ομάδα των γυναικών έχει κοινωνικά τοποθετημένη γνώση, η οποία περιορίζεται και σχηματίζεται με την ελευθερία και τον τρόπο δράσης της κοινωνίας της.

Μεταμοντέρνος φεμινισμός

Ο μεταμοντέρνος φεμινισμός είναι επηρεασμένος από τη θεωρία του μεταμοντερνισμού και ιδιαίτερα από τον Jacques Derrida και την διπλή ερμηνεία των εννοιών. Η διεθνής πολιτική κατά τους μεταμοντερνιστές έχει καθοριστεί και οριστεί σύμφωνα με την αντρική ερμηνεία. Ο κόσμος της πολιτικής εκφράζεται μέσω λέξεων και σχημάτων που έχουν δημιουργηθεί από άνδρες εκφράζοντας την δική τους οπτική. Στην ουσία όμως υπάρχει και γυναικεία ερμηνεία που περικλείεται στις εμπειρικές παραστάσεις των γυναικών. Η διχοτόμηση αυτή είναι το αντικείμενο μελέτης αυτών των φεμινιστών που βασίζονται στο φύλο και όχι τόσο στην γυναίκα. Οι μεταμοντέρνοι φεμινιστές υποστηρίζουν τη διαδικασία της «επανεγγραφής»¹⁴ των γεγονότων. Η πατριαρχία

¹³ Elizabeth Hirsh and Gary Olson, “Starting from marginalized lives: a conversation with Sandra Harding”, *Journal of Advanced Composition* 15(2), 1995, pp. 194-225.

¹⁴ «Η ‘επανεγγραφή’ είναι μια (μετα)μοντέρνα στρατηγική για αυτό που αποκαλώ ‘ενεργοποίηση’ του ‘άλλου’ που έχει καταπιεστεί και αποκρυφτεί από τους κυρίαρχους τρόπους της γνώσης: αρθρώνει το ανείπωτο, το καταπιεσμένο, όχι μόνο στα κείμενα και τις συμβολικές πρακτικές, αλλά και στις θεωρίες και πλαίσια των νοημάτων που τις σχηματίζουν. Δίνοντας φωνή σε αυτό το φιμωμένο ‘άλλο’, εξαρθρώνει την κυρίαρχη λογική – εκτοπίζοντας την ηγεμονία του και απομυθοποιώντας τη ‘φυσικότητά’ του – και απελευθερώνει μια εναλλακτική δυναμική. Έτσι με την εγγραφή του φύλου, ο φεμινισμός διακόπτει την πατριαρχική ισχύ και επεμβαίνει στη λειτουργία της πατριαρχικής ιδεολογίας.» Teresa L. Elbert, “The ‘difference’ of postmodern feminism”, *College English* 53(8), 1991, p. 888.

λειτουργεί με δυαδικές συνθέσεις στο ζήτημα των δύο φύλων, εξασφαλίζοντας την πάγια διατήρηση αυτών των διαφορών και την αναγωγή των εννοιών που χαρακτηρίζουν τον άντρα ως ανώτερα σημασιολογικά.

Η Judith Butler αμφισβητεί την κατασκευή των φύλων και πολύ περισσότερο τον δυϊσμό μεταξύ ντετερμινισμού και ελεύθερης βούλησης. Για την Butler, η συζήτηση της κατασκευής του φύλου χαρακτηρίζεται από λεκτικά κανονιστικά σχήματα που είναι αυστηρά και εδραιωμένα, περιορίζοντας την πραγματική ανάλυση. Η γλώσσα και, πιο συγκεκριμένα, οι όροι της είναι ανύπαρκτοι για το γυναικείο φύλο, δηλώνοντας έτσι την ηγεμονική φαλλοκρατική σκέψη, η οποία αντιπροσωπεύει γλωσσικά και νοηματικά το αρσενικό επιτρέποντας να γίνει κατανοητό πως ό,τι δεν είναι αρσενικό είναι θηλυκό. Η οντολογική διάκριση του δυαδικού συστήματος σώμα/πνεύμα που έχει οργανωθεί από τους δυτικούς φιλόσοφους, προωθεί και ενδυναμώνει την υποταγή του σώματος στο πνεύμα, γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπόψιν «σε κάθε αναπαραγωγή του δυαδισμού σώμα/πνεύμα, η οποία πρέπει να γίνεται με μεγάλο σκεπτικισμό, καθώς η διάκριση υπονοεί της ιεραρχία των φύλων, την οποία έχει συμβατικά παράγει, διατηρήσει και ορθολογικεύσει».¹⁵

Ο σκοπός των φεμινιστών δεν πρέπει να είναι η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης οπτικής, από την οποία θα δημιουργηθεί μια θεωρία για τις κατασκευασμένες ταυτότητες των γυναικών, αλλά η μεσολάβηση στην αναπαραγωγική διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής, οι επιμέρους και ολικές ανακατασκευές και η πράξη της επανεγγραφής. Οι μεταμοντέρνοι φεμινιστές στέκονται κριτικά στις έννοιες που απαρτίζουν τα ζητήματα, καθώς οι έννοιες περιορίζουν το πλαίσιο της αντικειμενικότητας. Η πρόταση λύσεων και εφαρμογών είναι λανθάνουσα καθώς έχει προκύψει από ήδη καθορισμένα νοήματα, υποκειμενικότητες του γνωστού, που εμπεριέχουν προμελετημένη γλώσσα καθορισμού των όρων. Η θηλυκοποίηση του σώματος ως μικρότερης αξίας και σημασίας από την αρρενοποίηση του πνεύματος είναι ένα σημασιολογικό κάλεσμα της ένωσης αρσενικών στοιχείων με το θηλυκό σώμα, το οποίο χωρίς αυτή είναι μια μονάδα χωρίς σημασία. Η ταύτιση του θηλυκού με το σώμα και του αρσενικού με το πνεύμα έχει εγγραφεί ως δεδομένο από κοινωνικές αντιλήψεις. Για αυτόν τον λόγο, οι μεταμοντέρνοι προτείνουν την εισχώρηση των θεωρητικών στην

¹⁵ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of identity*, New York: Routledge, 1990, p. 12.

βάση της δημιουργίας τέτοιων αντιλήψεων και πραγματικοτήτων, στην κατανόηση μηχανισμών και εν τέλει στην επαναδιατύπωση των όρων εξαρχής.

Μετααποικιακός φεμινισμός

Ο μετααποικιακός φεμινισμός ανακίνησε και αντιμετώπισε το ζήτημα που είχε απασχολήσει το δεύτερο κύμα φεμινισμού, αυτό του ρατσισμού εντός του κινήματος. Την δεκαετία του '60, το λεγόμενο δεύτερο κύμα φεμινισμού, προκάλεσε αντιδράσεις των φεμινιστριών του «τρίτου κόσμου», οι οποίες αποκάλεσαν τον εαυτό τους οι «άλλες» των «άλλων». Η αντικειμενική γυναικεία εμπειρία και καταπίεση δεν είναι ένα ενιαίο ομοιογενές ζήτημα που μπορεί να εξηγηθεί και να μελετηθεί ως τέτοιο. Οι μετααποικιακοί φεμινιστές υποστήριζαν τη διαφορετικότητα που χαρακτηρίζει την εμπειρία των γυναικών με βάση τη φυλή, τον τόπο και το πολιτικοοικονομικό σύστημα στο οποίο ζουν. Αρνήθηκαν να θεωρήσουν την εμπειρία, τα προβλήματα και την καταπίεση των γυναικών με τους όρους που έθεσαν οι δυτικές γυναίκες και θεωρητικοί. Οι έγχρωμες γυναίκες και οι γυναίκες του τρίτου κόσμου δεν έχουν τα ίδια προβλήματα με τις γυναίκες της Δύσης. Για να ορίσουμε τα προβλήματά τους και τη μορφή καταπίεσής τους, θα πρέπει να ερευνήσουμε φυλετικά και γεωγραφικά στοιχεία με αμεροληψία και κριτική διάθεση.¹⁶

Για τους μετααποικιακούς φεμινιστές η αποικιοκρατία και η πατριαρχία υπήρξαν οι βασικές αιτίες της καταπίεσης των γυναικών στις αποικίες. Οι πολυδιάστατες εμπειρίες των γυναικών αυτών σηματοδότησαν και τη διαφοροποίηση τους από τον δυτικό φεμινισμό. Η σκλαβιά, ο ιμπεριαλισμός, η φτώχεια, η εξαναγκαστική μετανάστευση και οι γενοκτονίες καθόρισαν τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες αυτές επέλεξαν να αγωνιστούν για τη χειραφέτηση και τις προτεραιότητές τους. Η πεποίθηση των λευκών δυτικών φεμινιστριών πως τις γυναίκες τις ενώνει η καταπίεση που υφίστανται λόγω του φύλου τους όχι μόνο δεν έγινε αποδεκτός από τους μετααποικιακούς φεμινιστές, αλλά τους ώθησε να κατηγορήσουν τις πρώτες για την εθνοκεντρικότητα και την επιλεκτικότητά τους στην περιγραφή των γυναικείων ζητημάτων.¹⁷ Η Gayatri Chakravorty Spivak κατακρίνοντας την πατερναλιστική

¹⁶ Shari Stone-Mediatore, "Postmodernism, realism, and the problem of identity", *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 11(1), 2002, pp. 125-138.

¹⁷ Επί τούτου, η Madhu Kishwar, εκδότρια του περιοδικού *Manushi* που ασχολείται με τη ζωή των γυναικών στην Ινδία, αρνήθηκε να δεχτεί τον όρο φεμινισμός, καθώς το θεωρητικό του πλαίσιο συνδέεται με τον αγώνα των λευκών γυναικών στην Αμερική. Gunjate Shital V., "Postcolonial feminist

συμπεριφορά των φεμινιστών της Δύσης ρωτά αν μπορούν οι υποδεέστερες να μιλήσουν για τους εαυτούς τους, αποφεύγοντας την κανονιστική υποταγή στην επιστημολογία των δυτικών εκπροσώπων του φεμινισμού. Οι γυναίκες των περιοχών αυτών, υπήρξαν σύμφωνα με την Chandra Talapade Mohanty, υποταγμένες σε δύο είδη αποικιοκρατιών, μία από τις ξένες δυνάμεις και άλλη μία από την πατριαρχία της κοινωνίας τους.¹⁸

theory: an overview”, *Proceedings of National Seminar on Postmodern Literary Theory and Literature*, Jan. 27-28, 2012, Nanded, p. 285.

¹⁸ Raj Kumar Mishra, “Postcolonial feminism: Looking into within-beyond-to difference”, *International Journal of English Literature* 4(4), 2013, pp. 129-134.

Διαλεκτική σχέση φεμινισμού με τις κύριες θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων

Σε ένα ειρωνικό και καθ' όλα ευφυές κείμενο η Christine Sylvester παρομοιάζει τις φεμινίστριες με την κοκκινোসκουφίτσα και τις κύριες θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων με τον λύκο, δείχνοντας την απροθυμία και την υποτίμηση των συμβατικών θεωριών του «δάσους» των Διεθνών Σχέσεων προς τη φεμινιστική θεωρία.¹⁹ Η συγγραφέας προτείνει έναν ειρωνικό και διάχυτο τρόπο προσέγγισης των φεμινιστικών ζητημάτων στην αρένα των σοβαρών θεωριών των Διεθνών Σχέσεων. Χαρακτηριστικά αναφερόμενη στις αποτυχίες των άλλων θεωριών γράφει: «Εάν εκείνα που βρίσκονται στο επίκεντρο των ριζικών αλλαγών στις διεθνείς σχέσεις αγνοούνται από τις Διεθνείς Σχέσεις, τότε οι φεμινιστές πρέπει να συλλέξουν αυτά τα κρυμμένα μέσα και να αφήσουν το καρναβάλι των αποκαλύψεων να αρχίσει. Αφήστε την αμφισβήτηση των Διεθνών Σχέσεων για τον φεμινισμό να έρθει στο προσκήνιο, αντί να φέρετε τον φεμινισμό στις Διεθνείς Σχέσεις, στις οποίες καταπατείται από τα πόδια λύκων με μεγάλα δόντια, φέρετε τις Διεθνείς Σχέσεις και τους πρόσφατα σκιαγραφημένους ανθρώπους τους και τις επιλεκτικές αποκλίσεις των 'γυναικών', εκτός τόπου, στον πανηγυρικό φεμινισμό. Και φέρετε τις εδώ αναλογιζόμενοι διαρκώς πως δεν υπάρχει κανένα έθνος φεμινισμού εντός του οποίου μπορούμε να μαζέψουμε όλους τους ανθρώπους ή τις θεωρίες των ΔΣ.»²⁰

Η σχέση του φεμινισμού με τη θεωρία του ρεαλισμού είναι ίσως η πιο αντιθετική από όλες τις άλλες. Η σκληροπυρηνική θεωρία του ρεαλισμού δεν έχει θεωρητικό χώρο για τον φεμινισμό. Αναπτύχθηκε εκ των πραγμάτων ως «αρρενωπή» θεωρία, εξηγώντας την πιο εγωιστική, милитарιστική, πολεμοχαρή διάσταση του διεθνούς πεδίου για να την αποδώσει στην πραγματική φύση του ανθρώπου και των κρατών. Οι αρχές του ρεαλισμού όχι μόνο δεν μελετούν το φύλο ως παράγοντα, υποκείμενο ή και αντικείμενο των διεθνών σχέσεων, αλλά αντίθετα κατονομάζουν ως αποκλειστικό διεθνή δρώντα τα κράτη, τα οποία ζώντας σε ένα άναρχο περιβάλλον αποβλέπουν στην εξασφάλιση του συμφέροντός τους, αυξάνοντας τον στρατιωτικό εξοπλισμό τους. Η θεωρία του

¹⁹ Christine Sylvester, "Feminism and International Relations: or encounters with wolves in the woods", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 100(1), 1997, pp. 13-18.

²⁰ Ibid, p. 16.

ρεαλισμού άνθισε μεταπολεμικά και έγινε συνώνυμο της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ.

Η J. Ann Tickner υποστηρίζει περί αυτού πως η ρεαλιστική παραδοχή που μιλάει για ενιαία κράτη, τα οποία δρουν σε ένα αντικοινωνικό και άναρχο διεθνές περιβάλλον χωρίς να υπολογίζει την οντολογία των κοινωνικών σχέσεων ως σημαντικό ζήτημα ανάλυσης, αντικατοπτρίζεται με ακρίβεια σε αυτό που ο M. Wight ονόμασε «φτώχεια της διεθνούς θεωρίας».²¹ Η υπεραξία των ρεαλιστών στον ρόλο του κράτους είναι προβληματική, καθώς δεν ενδιαφέρονται να αναλύσουν τη συγκρότηση του κράτους και την οργάνωσή του κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά. Στον αντίποδα, η φεμινιστική προσέγγιση αναλύει και καθιστά κεντρικό ζήτημα τα επιμέρους στοιχεία του εκάστοτε κράτους, τα μεμονωμένα συστήματα αξιών και ιδεών, με σκοπό να εξάγει από αυτή τη διαδικασία τη συνολική συμπεριφορά του κράτους στην εξωτερική πολιτική. Η συμπεριφορά ενός κράτους είναι αποτέλεσμα και συγκρότηση πολλών αξιακών συστημάτων των πολιτών του και όχι αυτόνομη ενέργεια, όπως μελετάται από τον ρεαλισμό.

Σε σχέση με την αύξηση της ισχύος και την ασφάλεια, οι φεμινιστές ρωτούν αρχικά: *πώς, από ποιον και για ποιον*; Η οντολογία της ρεαλιστικής θεωρίας είναι εκ των πραγμάτων μια αρσενική κατασκευή, καθώς βασίζεται σε όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αρρενωπότητα (δύναμη, милитаризμός, πόλεμος, ανταγωνισμός). Οι ερωτήσεις των φεμινιστών θεωρητικών αποσκοπούν στην εξαγωγή των παραπάνω στοιχείων. Μια θεωρία, όπως ο ρεαλισμός που έχει κατασκευαστεί και δομηθεί με βάση την αντρική κοσμοθεωρία και εμπειρία, αποκλείοντας κάθε γυναικεία παρουσία, είναι μονομερής, ολοκληρωτική και δεν περιγράφει όλες τις διαστάσεις της διεθνούς πολιτικής. Επαναδιατυπώνοντας τις έξι αρχές του ρεαλισμού του Morgenthau από τη φεμινιστική οπτική, η Tickner υπογραμμίζει ακριβώς αυτή τη μονοδιάστατη αντίληψη του ρεαλισμού για τις διεθνείς σχέσεις και την πολιτική, ενώ παρουσιάζει τη γυναικεία εκδοχή της θέασης του κόσμου.²²

Η διαλεκτική σχέση του φεμινισμού με την άλλη κυρίαρχη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων, τον φιλελευθερισμό, εμπεριέχει ένα κοινό θεωρητικό πλαίσιο, ωστόσο παραμένει κριτική απέναντι του. Ο φιλελευθερισμός έχει πιο ανθρώπινο «πρόσωπο» σε

²¹ J. Ann Tickner, "You just don't understand: troubled engagements between feminists and IR theorists", *International Studies Quarterly* 41(4), 1997, p. 616.

²² J. Ann Tickner, "Hans Morgenthau's principles of political realism: a feminist reformulation", *Millennium* 17(3), 1988, pp. 429-440.

σχέση με τον ρεαλισμό, γεγονός που δεν αναιρεί την αντιθετική θεωρητική του βάση σε σχέση τον φεμινισμό. Σαφέστατα, οι φεμινίστριες θεωρητικοί αντιλαμβάνονται πως υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις συμβατικές θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων, παρά ταύτα καμία από αυτές δεν έχει χρησιμοποιήσει ως κατηγορία ανάλυσης το φύλο.²³ Η φιλελεύθερη θεωρία απαγκιστρώνεται από τον «άγριο» και άναρχο χαρακτήρα του διεθνούς περιβάλλοντος, εξυμνώντας τη χρησιμότητα μιας συλλογικής συνεργασίας μέσω των διεθνών οργανισμών, της παιδείας και του ελεύθερου εμπορίου. Η θεωρία αυτή αρνείται τον εκ φύσεως εγωιστικό χαρακτήρα του ατόμου, προσδίδοντας στην ανθρώπινη φύση την εμπιστοσύνη να πράξει το καλό. Ωστόσο, ακόμη και ο φιλελευθερισμός προσκολλάται στην έννοια του κράτους ως διεθνούς δρώντα ή σε συλλογικά οργανωμένα συστήματα παραγωγής πολιτικής, εξερευνώντας το διεθνές σύστημα και τα «ζητήματα υψηλής πολιτικής» τους.

Μία πρώτη ανάγνωση του φιλελευθερισμού οδηγεί σχεδόν αβίαστα στο συμπέρασμα μιας κοινής βάσης με τον φεμινισμό. Η προστασία και προώθηση των ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και η οικονομική και κοινωνική ευημερία των πολιτών είναι ένα υποσχόμενο κοινό σημείο των δύο θεωριών. Στο ίδιο ακριβώς σημείο συναντούμε και την κριτική διαφωνία του φεμινισμού. Η οικονομική ανάπτυξη, καθώς και η εργασία είναι προνόμια δοσμένα στους άντρες. Τα στατιστικά στοιχεία για το ΑΕΠ μιας χώρας στηρίζονται σε δείκτες με επίκεντρο τους άντρες, καθώς η γυναικεία εργασία στο σπίτι είναι απλήρωτη και αδήλωτη.²⁴ Η οικονομική ανάπτυξη που διαγγέλλουν οι φιλελεύθεροι ευνοεί τις αδικίες προς την γυναίκα, υποκρύπτουν την πραγματική συμβολή της στην κοινωνία και διαιωνίζουν την ανισότητα και τον σεξουαλικό καταμερισμό της εργασίας. Φιλελεύθεροι και πολυεθνικοί οργανισμοί, όπως ο ΠΟΕ, δημιουργούν οικονομικές και εμπορικές συμφωνίες που αποδυναμώνουν το κρατικό σύστημα προστασίας των εργασιακών δικαιωμάτων, γεγονός που έχει συμβάλει αρνητικά στο ποσοστό των γυναικών στην εργατική δύναμη, προκαλώντας άλλα προβλήματα όπως η εκμετάλλευση των γυναικών, η πορνεία κτλ.²⁵

Υπάρχει μια θεωρία των Διεθνών Σχέσεων που φαίνεται να μοιράζεται έναν κοινό θεωρητικό χώρο με τον φεμινισμό. Η θεωρία του κονστρουκτιβισμού αναγνωρίζει ότι

²³ Tickner, “You just don’t understand”, p. 613.

²⁴ Tricia Ruiz, “Feminist theory and International Relations: the feminist challenge to realism and liberalism”, *Soundings*, California State University Stanislaus <<http://www.csustan.edu/sites/default/files/honors/documents/journals/soundings/Ruiz.pdf>> (τελευταία πρόσβαση 4/5/2014).

²⁵ Ibid.

τόσο οι θεσμοί όσο και οι δρώντες είναι προϊόντα κατασκευής. Στην απεικόνιση αυτή της διεθνούς πολιτικής, οι θεσμοί παρέχουν γνώση στους δρώντες και οι δρώντες, με τη σειρά τους, αναπαράγουν αυτή τη γνώση στους θεσμούς. Ο κονστρουκτιβισμός υποστηρίζει ότι οι διεθνείς σχέσεις είναι αποτέλεσμα συγκέντρωσης ατομικών επιλογών και δράσεων. Αυτή η από κάτω προς τα πάνω ιεραρχικά προσέγγιση του κονστρουκτιβισμού είναι και το κοινό σημείο αφετηρίας με τον φεμινισμό. Ωστόσο, όπως διαπιστώνουν οι Birgit Locher και Elizabeth Prügl, «λίγοι κονστρουκτιβιστές των Διεθνών Σχέσεων έχουν αντιληφθεί όπως ο φεμινισμός την εξουσία ως κοινωνική κατασκευή, αντιμετωπίζοντάς τη συχνά ως ύλη ποσότητας ή ως τοποθετημένη στους θεσμούς του κράτους».²⁶ Οι φεμινιστές, αντίθετα, προσλαμβάνουν την εξουσία ως ιδεολογική διαδικασία, κατά την οποία οι έμφυλες κατασκευές που στηρίζονται στην κυριαρχία και υποταγή σχηματίζουν το σύστημα και ως στοιχείο ταυτοτήτων που βασίζονται σε δυαδικούς κώδικες και υποκειμενικότητες, φυσικές ή όχι. Σε αυτό που αποτυγχάνει ο κονστρουκτιβισμός είναι να αναλύσει την εξουσία ως έμφυλη διαδικασία μέσα στην κοινωνική κατασκευή και όχι απλά ως ύλη ή δύναμη που κατέχουν οι δρώντες με σκοπό να θέσουν κανόνες.

Ο διάλογος μεταξύ των παραδοσιακών θεωριών των Διεθνών Σχέσεων και του φεμινισμού πάντως δεν υπήρξε μέχρι και σήμερα ικανοποιητικός σε θεωρητικό και πρακτικό πλαίσιο. Τα περισσότερα περιοδικά των Διεθνών Σχέσεων αρνούνται να εκδώσουν κείμενα φεμινιστών θεωρητικών, υπονοώντας με αυτόν τον τρόπο την επιφανειακή και μη επιστημονική προσέγγιση τους. Η φεμινιστική επιστημολογία στοχεύει στην ανάδειξη των έμφυλων αναλύσεων των διεθνών σχέσεων από τις συμβατικές θεωρίες και καταγγέλλουν το μονοπώλιο τους να δημιουργούν γενικές αλήθειες. Η πατριαρχική κληρονομιά στους θεσμούς της κοινωνίας έχει εμβαθύνει την ιστορικότητά της στις σχολές των Διεθνών Σχέσεων, χτίζοντας έναν κλάδο που χαρακτηρίζεται από την ανδροκρατία. Οι προτάσεις των φεμινιστών προς τους άλλους θεωρητικούς του κλάδου είναι αρχικά να επανεξετάσουν τις γενικές αρχές τους, υπολογίζοντας και αναλύοντας το φύλο επίσης. επίσης, η αποτυχία των συμβατικών θεωριών να εξηγήσουν τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, το ξαφνικό και ειρηνικό τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την εξάπλωση των απειλών ασφαλείας είναι μερικοί

²⁶ Birgit Locher and Elizabeth Prügl, "Feminism and constructivism: worlds apart or sharing the middle ground?" *International Studies Quarterly* 45(1), 2001, p. 116.

από τους παράγοντες που, σύμφωνα με τους φεμινιστές, θα έπρεπε να ωθήσουν τις συμβατικές θεωρίες στον έλεγχο και επαναπροσδιορισμό της επιστημολογίας τους.

Η άγρια φύση των διεθνών ζητημάτων είναι ασύμβατη με την γυναικεία εμπειρία και ικανότητα. Μια τέτοια άποψη υπονοεί πως ακόμη και αν παραχωρηθεί στις γυναίκες η δυνατότητα να συμμετέχουν στις δημόσιες πολιτικές διαβουλεύσεις η ευαισθησία τους θα είναι εμπόδιο στην αντιμετώπιση σκληρών πολεμοχαρών ηγετών. Τέτοια άποψη εκφράζεται από τον Fukuyama, ο οποίος αρχικά δεν ενστερνίζεται τον βιολογικό ντετερμινισμό και θεωρεί ότι τα βιολογικά στοιχεία δεν καθορίζουν την πορεία μας, καθώς με την διαδικασία της κοινωνικοποίησης τα άτομα μπορούν να μάθουν να συμπεριφέρονται διαφορετικά. Παραπέρα προσθέτει πως οι άντρες ιστορικά ανταγωνίζονταν πάντα για την επικράτηση έναντι άλλων και την απόκτηση εξουσίας μέσα σε μια δεδομένη ομάδα ή κοινωνία.²⁷ Ο ίδιος υποστηρίζει πως η γυναικεία συμμετοχή στις διεθνείς πολιτικές σχέσεις θα είναι μια ελπιδοφόρα αλλαγή. Οι γυναίκες ως ειρηνίστριες αποφεύγουν την χρήση βίας και στρατιωτικών μέσων και τείνουν να συνάπτουν συνεργασίες. Το γεγονός πως οι δημοκρατίες δεν πολεμούν μεταξύ τους είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα και της γυναικείας συμμετοχής στην πολιτική στις δημοκρατικές χώρες. Αυτό όμως που προβληματίζει τον Fukuyama στην περίπτωση της θηλυκοποίησης της διεθνούς πολιτικής ατζέντας, είναι η αναγκαστική χρήση βίας και στρατιωτικής δύναμης σε περιπτώσεις ηγετών με άκρως αρρενωπή συμπεριφορά, όπως ο Saddam Hussein ή ο Milosevic.²⁸

Οι περισσότερες φεμινίστριες ωστόσο δεν αποδέχονται την ειρηνική και φιλήσυχη φύση της γυναίκας. Σε απάντηση στον Fukuyama, η Tickner διαφωνεί στην διατήρηση τέτοιων στερεότυπων χαρακτηριστικών στα δύο φύλα. Διευκρινίζει πως τέτοιες «συμπαθητικές» απόψεις για την ενάρετη γυναικεία φύση υποκρύπτουν παραδοχές για τη «ρεαλιστική» σκληρή ουσία των διεθνών σχέσεων, οι οποίες

²⁷ Francis Fukuyama, “Women and the evolution of world politics”, *Foreign Affairs* 77(5), 1998, pp. 24-40.

²⁸ «[Οι φεμινιστές] διαφωνούν για το αν οι γυναίκες πρέπει να ηγηθούν στην πολιτική, επιδεικνύοντας παραδοσιακές ανδροπρεπείς συμπεριφορές σκληρότητας, επιθετικότητας, ανταγωνιστικότητας και της προθυμίας να χρησιμοποιήσουν δύναμη όταν χρειάζεται, ή αν θα πρέπει να μετατοπίσουν την ατζέντα της πολιτικής μακριά από το αρσενικό ενδιαφέρον για την ιεραρχία και την κυριαρχία. Αυτή η αμφιθυμία εκφράστηκε στην περίπτωση της Margaret Thatcher, η οποία ήταν από κάθε άποψη μακράν σκληρότερη και πιο αποφασισμένη από τους άνδρες με τους οποίους αναμετρήθηκε. ...[Ο]ι συντηρητικές πολιτικές της Thatcher δεν είχαν απήχηση στους περισσότερους φεμινιστές, οι οποίοι θα προτιμούσαν περισσότερο μια Mary Robinson ή Gro Harlem Brundtland ως μοντέλο θηλυκού ηγέτη, παρά το γεγονός – ή εξαιτίας του γεγονότος – ότι η Thatcher νίκησε τους άντρες στο δικό τους παιχνίδι. Ibid, p. 32.

χρειάζονται αντίστοιχα ένα «πραγματικό» άντρα ως επικεφαλής.²⁹ Προτείνει και επιμένει το ενδιαφέρον των διεθνών σχέσεων να μην εξαντλείται στο πώς θα ήταν ο κόσμος, αν στην πολιτική σκηνή κυριαρχούσαν οι γυναίκες, αλλά στο πώς θα ήταν αν αναλύονταν οι κοινωνικές, θεσμοποιημένες ανισότητες, οι έμφυλες στερεοποιημένες απόψεις, τα προβλήματα των μη ανεπτυγμένων χωρών και τα ανθρώπινα δικαιώματα στις εμπόλεμες συγκρούσεις. Ο φεμινισμός ερευνά τις συνέπειες τέτοιων γεγονότων και τις τεράστιες ποικιλομορφίες ανά κοινωνία και χρονική περίοδο, ώστε να κατανοήσει τις κοινωνικές ανισότητες που οδηγούν σε συγκρούσεις, αδικίες και καταπίεση.

Έννοιες όπως ο πόλεμος, η ασφάλεια, το κράτος, η εθνική κυριαρχία και ο μιλιταρισμός είναι ουσιαστικά ο πυρήνας των Διεθνών Σχέσεων. Μεταξύ των δύο κύριων θεωριών, οι διαφωνίες τοποθετούνται όχι τόσο στην ουσία των εννοιών όσο στους τρόπους με τους οποίους πρέπει να αντιμετωπιστεί η κάθε έννοια. Οι έννοιες θα αναλυθούν στο επόμενο κεφάλαιο από τη φεμινιστική οπτική σε σύγκριση με την αρσενική οντολογία αυτών των ζητημάτων.³⁰ Όταν αναφέρονται στο κράτος, οι προσεγγίσεις αυτές αναφέρονται στο αρσενικό κράτος, στην αγριότητα του πολέμου, στην ασφάλεια των συνόρων ή της εθνικής κυριαρχίας, στην αύξηση των στρατιωτικών μέσων και σκοπών και τελικά στην επιβίωση σε ένα άναρχο και άγριο περιβάλλον. Η δημιουργία λοιπόν την πολιτικής ανέκαθεν υπήρξε ανδρικό προνόμιο, καθώς ο δημόσιος βίος αντιστοιχούσε στους άνδρες, με τις γυναίκες να παραμένουν μέσα στον οίκο. Έτσι το κράτος είναι αρσενικό και η πολιτική έλαβε αρσενικά χαρακτηριστικά, ανάγοντας τον πόλεμο και τον μιλιταρισμό στους μόνους τρόπους αντιμετώπισης απειλών.

Η αποδοχή ή απόρριψη του φεμινισμού από τις συμβατικές θεωρίες έλαβε διάφορες μορφές και διαστάσεις. Αυτοί που απέρριψαν την προσέγγιση του φεμινισμού

²⁹ «Οι περισσότεροι φεμινιστές των Διεθνών Σχέσεων θα διαφωνούσαν με την υπόθεση ότι οι γυναίκες είναι ηθικά ανώτερες από τους άνδρες. Πράγματι, πολλοί από αυτούς έχουν ισχυριστεί ότι η σύνδεση των γυναικών με την ειρήνη και την ηθική ανωτερότητα έχει μια μακρά ιστορία απομάκρυνσης των γυναικών από την ισχύ, η οποία ανάγεται στις συζητήσεις σχετικά με τα οφέλη της γυναικείας ψήφου στις αρχές του αιώνα.» J. Ann Tickner, “Why women can’t run the world: international politics according to Francis Fukuyama”, *International Studies Review* 1(3), 1999, p. 4.

³⁰ «Ένα μεγάλο μέρος του προβλήματος είναι ο τρόπος με τον οποίο οι κρατούσες θεωρίες αντιλαμβάνονται την εμφάνιση μιας κατά κύριο λόγο αρσενικά κατασκευασμένης πραγματικότητας ως δεδομένη, και ως εκ τούτου ως την αρχή και το τέλος της έρευνας και της οικοδόμησης της γνώσης. Ο φεμινισμός χρειάζεται έναν οντολογικό ρεβιζιονισμό: μια αναγνώριση που είναι αναγκαίο να κινηθεί πίσω από την εμφάνιση και να εξετάσει πώς η διαφοροποιημένη και έμφυλη ισχύς κατασκευάζει τις κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες σχηματίζουν την πραγματικότητα.» Gillian Youngs, “Feminist International Relations: a contradiction in terms? Or: why women and gender are essential to understanding the world ‘we’ live ‘in’”, *International Affairs* 80(1), 2004, p. 77.

θεώρησαν τις οντολογικές αναζητήσεις του άσχετες με την επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων. Έχοντας το κράτος, τον ρασιοναλισμό και το διεθνές σύστημα ως κεντρικά ζητήματα, δεν ασχολούνται με τις αναζητήσεις του φεμινισμού που έχουν ως σημείο εκκίνησης τον άνθρωπο, τις κοινωνικές σχέσεις και την συμπεριφορά που επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτές. Η Tickner βρίσκει λογική την απαίτηση των θεωρητικών των Διεθνών Σχέσεων να παρουσιάσουν οι φεμινιστές μια σύντομη περίληψη της φεμινιστικής θεωρίας ενώ παράλληλα την ίδια δυσκολία αντιμετωπίζουν και οι θεωρητικοί του φεμινισμού με τους θεωρητικούς των επιστημονικών μεθοδολογιών σχετικά με το ποια θεωρείται θεμιτή έρευνα.³¹

Η άλλη μορφή συνδιάλεξης είναι αυτή της αποδοχής της επιστημολογίας και των ερευνητικών ανησυχιών του φεμινισμού, με την προϋπόθεση οι μελέτες αυτές να συμβάλουν σε μια ήδη υπάρχουσα κοινωνικοπολιτική θεωρία.³² Σε αυτήν ακριβώς τη μορφή διαλεκτικής σχέσης ανήκει ο Keohane ο οποίος πρότεινε και δανείστηκε από τις φεμινίστριες θεωρητικά κομμάτια για την κατανόηση της εξουσίας και της αλληλεξάρτησης. Ο Keohane πρότεινε τη συνεργασία των φεμινιστών και των θεσμικών φιλελεύθερων, εννοώντας στην ουσία την υιοθέτηση ή απορρόφηση της αυτόνομης φεμινιστικής θεωρίας σε μια μεγαλύτερη με σκοπό την εξέλιξη και ενδυνάμωση της θεωρίας. Ο ίδιος επισημαίνει, «αυτό το οποίο ζητώ μέσω αυτών των σχολίων είναι μια συμμαχία μεταξύ δύο συμπληρωματικών κριτικών του νεορεαλισμού: πρώτον, αυτού τον οποίο αποκαλώ θεσμικό φιλελευθερισμό και, δεύτερον, μιας αναδύομενης θεωρίας προσωπικής άποψης στις διεθνείς σχέσεις... Οι θεωρητικοί του φεμινισμού προσωπικής άποψης θα έπρεπε να βρουν διανοητικές χημικές συγγένειες με τη θεσμική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων, από την στιγμή που δίνει έμφαση στην εξουσία ως ικανότητα συντονισμένης δράσης, διάδοσης, όπως και ειδικής αμοιβαιότητας και τον ρόλο των δικτύων και ιεραρχιών.»³³ Τέλος, άλλοι θεωρητικοί των Διεθνών Σχέσεων είτε χρησιμοποίησαν και αναφέρθηκαν σε φεμινιστικές αρχές με μια τυπική αναφορά

³¹ Tickner, “You just don’t understand”, p. 620.

³² Η προτεινόμενη ενσωμάτωση και συμβολή της φεμινιστικής θεωρίας σε μια ήδη υπάρχουσα θεωρία προκαλεί έναν αναμενόμενο φόβο στους φεμινιστές. Ο φόβος τους προκύπτει από την μέχρι τώρα άγνοια και την υποταγή της γυναικείας γνώσης στις συμβατικές θεωρίες. Αυτό αποδεικνύεται από τους ήδη υπάρχοντες θεσμούς, όπως οι «ομάδες ειρήνης», οι οποίοι απαιτούν διαφορετικούς ρόλους και αρμοδιότητες, διακρίνοντας τις ανισότητες και θέτοντας περιορισμούς στο τι είναι κατάλληλο για την γυναίκα και τι για τον άντρα. Άλλος ένας κίνδυνος είναι η πεποίθηση πως υφίσταται μια ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, ενώ στην πραγματικότητα η σχέση κυρίαρχου/υποταγμένου παραμένει. Ibid, p. 621.

³³ Robert O. Keohane, “International Relations theory: contributions of a feminist standpoint”, *Millennium* 18(2), 1989, pp. 245-253.

του φεμινισμού τοποθετημένη σε υποσημειώσεις είτε αγνόησαν τη θεωρία χρησιμοποιώντας ωστόσο κάποιες από τις κύριες παραδοχές της.

Το ζήτημα του πολέμου και της ασφάλειας

Φεμινιστική προσέγγιση του πολέμου

The first problem for all of us, men and women, is not to learn, but to unlearn.
– Gloria Steinem

Ο πόλεμος ως έννοια, ως δράση και ως πράξη συνάδει με το αρσενικό, τον άντρα, την αρρενωπότητα.³⁴ Ως έννοια είναι η έκφραση των αρρενωπών στοιχείων που ενστερνίζονται οι άντρες από τα παιδικά τους χρόνια και κατ' επέκταση η στρατικοποίηση τους στην ενήλικη ζωή. Ως δράση και απόφαση, θα λέγαμε, είναι καθήκον και ευθύνη των πολιτικών ανδρών που ασχολούνται με την εξωτερική πολιτική και την ασφάλεια σε κρατικό και διακρατικό επίπεδο και λαμβάνουν αποφάσεις για τις ένοπλες επεμβάσεις ή διαμάχες. Ως πράξη ή εφαρμογή αποτελείται και συντελείται από άνδρες στρατιωτικούς με όρους και κανόνες ανδρικούς. Αρχικά πρέπει να ορίσουμε τρία ζητήματα σύμφωνα με τη φεμινιστική θεωρία και στη συνέχεια θα αναπτύξουμε τους ισχυρισμούς του φεμινισμού για τη θέση της γυναίκας στις τρεις διαδικασίες που λαμβάνουν μέρος στον πόλεμο.

Η κοινωνικοποίηση των ατόμων, καθώς και η αναπαραγωγή προτύπων και παραδειγμάτων σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά και τους κατασκευασμένους ρόλους τους είναι η κύρια αιτία της υιοθέτησης βίαιης ή όχι συμπεριφοράς από τα άτομα. Όπως παρατήρησε η Simone de Beauvoir, «η φοβερότερη κατάρα που βαραίνει τη μοίρα της γυναίκας είναι ο αποκλεισμός της από αυτές τις πολεμικές αποστολές. Ο άντρας υψώνεται πάνω από το επίπεδο του κτήνους, όχι δημιουργώντας τη ζωή, μα διακινδυνεύοντας την δική του. Να γιατί στην ανθρωπότητα η υπεροχή ανήκει όχι στο φύλο που δημιουργεί τη ζωή, αλλά στο φύλο που τη σκοτώνει».³⁵ Είναι αυτή η υπεροχή και η ανάγκη της κυριαρχίας που η Beauvoir εξιχνιάζει στα πρώτα χρόνια της ανθρωπότητας, όταν ο άντρας έγινε κυνηγός και η γυναίκα αναπαρήγαγε το είδος. Είναι η αίσθηση της κατάκτησης, της βίαιης παρόρμησης που έδωσαν οι δραστηριότητες για

³⁴ «[E]χω διαπιστώσει πως, ενώ πολλοί από τους άρρενες φοιτητές μου φαίνονται αρκετά εξοικειωμένοι με τον λόγο του πολέμου και των όπλων στο εισαγωγικό μου μάθημα στις διεθνείς σχέσεις, δεν έχει υπάρξει κανένα εξάμηνο που να μην μου εκφράσουν ιδιωτικά ορισμένες από τις φοιτητρίες μου τον φόβο τους για το αν θα μπορέσουν να ανταπεξέλθουν σε αυτό το μάθημα, επειδή δεν φαίνεται να είναι το 'αντικείμενο τους'». J. Ann Tickner, *Gender in International Relations. Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, New York: Columbia University Press, 1992, p. 3.

³⁵ Σιμόν Ντε Μπωβουάρ, *Το Δεύτερο Φύλο*, Αθήνα: Μέγας Αλέξανδρος, 1959, σελ. 63.

τη συλλογή τροφής στον άντρα, ο οποίος με το πέρασμα του χρόνου έγινε ο κυρίαρχος, επιβεβαίωσε την υπεροχή του και έκανε κτήμα του την γυναίκα, η οποία δεν είχε ποτέ άμεση και αυτόνομη σχέση με τους άντρες.³⁶

Για τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης, τη διαιώνισή τους και τις σταθερές προσλαμβάνουσες του αρσενικό και θηλυκού στοιχείου και πως αυτές υλοποιούνται και εγγράφονται στα σώματα γράφει και ο Pierre Bourdieu. Επισημαίνει τη σχέση των όρων θηλυκότητα και ανδρισμός προσδίδοντας τους μια μονόδρομη σύγκριση. Ο άνδρας μεγαλώνει έχοντας ένα αξιακό σύστημα χαρακτηριστικών με σημαντικότερη τη «virtu», η οποία εγγράφεται στο σώμα με τη μορφή ενός συνόλου φαινομενικά φυσικών διαθέσεων.³⁷ Τα χαρακτηριστικά της ανδρικής φύσης είναι καθορισμένα και σφραγισμένα από τις κοινωνικές δομές και θεσμούς με τέτοιο τρόπο, ώστε να μοιάζουν φυσικά ενώ είναι φυσικοποιημένα. Ενώ η γυναίκα έχει προσλάβει εκείνα τα γνωρίσματα που την κατατάσσουν εκ των πραγμάτων αδύναμη, υπάκουη και παθητική παρουσία, ο άντρας κληρονομεί από τη γέννησή του αρετή, τιμή, υπεροχή όμως θεωρείται «ικανός άντρας» μόνο αν τις αυξήσει κατά τη διάρκεια της ζωής του.³⁸

Είναι λογικό επακόλουθο, λοιπόν, ο τρόπος που γαλουχούνται τα δύο φύλα να καθορίζει και τον τρόπο δράσης. Η στρατικοποίηση των αγοριών και μετέπειτα ανδρών λαμβάνει μέρος από τα πρώτα βρεφικά τους χρόνια, έχοντας από την άλλη πλευρά τα αντίθετα χαρακτηριστικά της γυναικείας φύσης. Πρέπει να διευκρινιστεί πως η εννοιολογική υπόσταση αυτών των μορφών κοινωνικοποίησης καταλήγει στις έννοιες της θηλυκότητας και αρρενωπότητας. Αυτό το δυαδικό σύστημα εννοιών δεν περιορίζεται στον διαχωρισμό άνδρας/αρρενωπότητα και γυναίκα/θηλυκότητα. Αυτό ακριβώς επισημαίνει η φεμινιστική προσέγγιση. Η θηλυκότητα είναι εξ ορισμού αρνητικής φύσης, έχοντας ενστερνιστεί όλα τα αδύναμα χαρακτηριστικά, ενώ το αντίθετο είναι η ισχύς και η δύναμη της αρρενωπότητας που επιτρέπει κάθε υπεροχή. Η ηγεμονική φύση του ανδρισμού είναι αυτή που θέτει τους κανόνες ως διαδικασία αναμφίβολης υπεροχής. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, αλλά και μια υπερασπιστική

³⁶ Ibid, σελ. 69.

³⁷ Pierre Bourdieu, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, Αθήνα: Πατάκης, 2007.

³⁸ «Πολλές τελετές εγκατάστασης, σχολικές ή στρατιωτικές κυρίως, συμπεριλαμβάνουν αληθινές δοκιμασίες του ανδρισμού προσανατολισμένες προς την ενίσχυση της ανδρικής αλληλεγγύης. Πρακτικές όπως κάποιοι ομαδικοί βιασμοί από συμμορίες εφήβων – περιθωριακή παραλλαγή της συλλογικής επίσκεψης στο πορνείο, τόσο παρούσα στις αναμνήσεις των αστών εφήβων – έχουν σκοπό να επιβάλουν σε αυτούς που δοκιμάζονται την επιβεβαίωση ενώπιον των άλλων της πιο βίαιης πλευράς του ανδρισμού τους, δηλαδή πέρα από κάθε είδους τρυφερότητας και κάθε 'απο-αρρενωποιητική' συγκίνηση του έρωτα, και εκφράζουν με ολοφάνερο τρόπο την ετερωνυμία όλων των διακηρύξεων του ανδρισμού, την εξάρτηση τους από την κρίση της ανδρικής ομάδας». Ibid, σελ. 107.

γραμμή της φεμινιστικής θεωρίας η ενασχόλησή των φεμινιστών όχι μόνο με τη γυναίκα, αλλά και με τα επιφορτισμένα χαρακτηριστικά των δύο φύλων που πολλές φορές δείχνουν να διασταυρώνονται με ανάποδο τρόπο από τη φυσιολογική τους ροή (άνδρας/θηλυκότητα, γυναίκα/αρρενωπότητα).

Δύο παραδείγματα σχετικά με αυτές τις έννοιες είναι οι περιπτώσεις της Margaret Thatcher και των Λευκών Φτερών στην Αγγλία κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η Thatcher δεν αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία των φεμινιστριών, οι οποίες έχουν κατακρίνει την αρρενωπή συμπεριφορά της κατά καιρούς. Η συμμετοχή της στην εξουσία σύμφωνα με τη φεμινιστική προσέγγιση δεν εφάπτεται στη γυναικεία συμμετοχή, αλλά στη συμμετοχή εκείνη που υιοθετεί τα ανδρικά πρότυπα συμπεριφοράς και ενστερνίζεται την αρρενωπότητα. Σύμφωνα με την Cynthia Enloe, η περίπτωση της Thatcher όχι μόνο δεν προωθεί τη γυναίκα και την ισότητα των φύλων, αλλά ενδυναμώνει το πατριαρχικό κατασκεύασμα και τις ανδροπρεπείς συμπεριφορές. Η Thatcher δεν αντιμετωπίστηκε ως μια γυναίκα ηγέτης, αλλά ως ηγέτης που συμπεριφέρεται σαν άνδρας και έχει τη σκληρότητα και την αποφασιστικότητα να οδηγήσει τη χώρα σε πόλεμο, αν αυτό απαιτείται για την εθνική ασφάλεια.³⁹

Από την άλλη, η περίπτωση των Λευκών Φτερών ήταν μέρος της προπαγάνδας για τη συμμετοχή των ανδρών στον πόλεμο. Το Τάγμα των Λευκών Φτερών ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1914 από τον Admiral Charles Fitzgerald και ενθάρρυνε τις γυναίκες, όταν συναντούν άντρα που δεν συμμετέχει στο μέτωπο να του χαρίζουν ένα λευκό φτερό⁴⁰ ως ένδειξη δειλίας και προσβολής του ανδρισμού. Οι γυναίκες της Μεγάλης Βρετανίας συμμετείχαν ενεργά στην προπαγάνδα υπέρ του πολέμου μέσω αφισών που ενθάρρυναν τους άντρες να πάνε στον πόλεμο.⁴¹ Το λευκό φτερό ήταν εξαιρετικά επιφορτισμένο με μια πληθώρα συμβολικών αξιών που υπονοούσε μια ανατροπή των έμφυλων αναπαραστάσεων, σύμφωνα με τις οποίες η στρατικοποιημένη γυναίκα που έδινε το φτερό υποδείκνυε στους άνδρες τις υποχρεώσεις της πλήρους υπηκοότητάς

³⁹ Nicola Pratt, "What do women foreign policy leaders mean for gender and for international relations? The case of Condoleezza Rice", Paper presented at the conference 'Women and US Foreign Policy', University of Warwick, London, May 21, 2010.

⁴⁰ Francis Beckett, "The men who would not fight", *The Guardian*, November 11, 2008.

⁴¹ «Με αυτόν τον τρόπο, ενώ είχαν πει στις 'Γυναίκες της Βρετανίας' 'Say 'Go!', κάτι τόσο ιδιωτικό όπως η γυναικεία σεξουαλικότητα απέκτησε μια στρατιωτική σημασία σε βάρος όλων αυτών των αντρών που δεν κατετάγησαν και φάνηκαν απρόθυμοι να προστατέψουν την ιερότητά της. Ενώ αυτή η αφίσα και άλλες σαν αυτή επικρίθηκαν στο Κοινοβούλιο και στον φεμινιστικό τύπο για κατάφωρη χειραγώγηση του φύλου, το κράτος είχε ωστόσο μεταμφιεστεί σε γυναίκα για τον σκοπό της στρατολόγησης.» Nicoletta F. Gullace, "White feathers and wounded men: female patriotism and the memory of the Great War", *Journal of British Studies* 36(2), 1997, p. 185.

τους, αλλά και την αμφισβήτηση της μεγαλύτερης αρετής την «ανδρεία». Ο Fitzgerald είχε κατανοήσει ότι υπάρχει κάτι που είναι πολύ πιο επώδυνο από τον θάνατο ή τη μάχη για τους άνδρες και αυτό ήταν μια αμφισβήτηση της υπαρξιακής ταυτότητας των ανδρών που συνδέεται με την άρρηκτη σχέση αρρενωπότητας/άνδρα.⁴²

Ο μιλιταρισμός και οι συγκρούσεις είναι τα αποτελέσματα κατασκευασμένων αρρενωπών συμπεριφορών που δεν περιορίζονται μόνο σε άνδρες. Η δύναμη, η εξουσία, η ανεξαρτησία και η λογική των ανδρών είναι τα στοιχεία που χρειάζεται η εξωτερική πολιτική σε αντίθεση με τη γυναικεία ευαισθησία και την περιορισμένη αντίληψη των ζητημάτων πολέμου και ασφάλειας, όπως κάποτε κατηγόρησε ο Donald Regan⁴³ τις γυναίκες. Ως πατριώτης ορίζεται το άτομο που υπερασπίζεται ακόμη και με τη ζωή του την πατρίδα. Συνεπώς οι άνδρες είναι πιο πατριώτες από τις γυναίκες, οι οποίες όχι μόνο δεν ενδιαφέρονται για τέτοια θέματα, αλλά δεν έχουν ούτε τις ικανότητες για αυτό. Όπως θα δούμε και παρακάτω, οι γυναίκες που συμμετέχουν στις ένοπλες δυνάμεις αντιμετωπίζουν κινδύνους από τους συναδέλφους τους. Αυτές οι εξαιρέσεις που διαπερνούν και υιοθετούν διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά που η κοινωνία έχει θέσει ως πλαίσιο συμπεριφοράς δεν αμφισβητούν τον κανόνα, αλλά τον επιβεβαιώνουν.

Αφού εξετάσαμε την εννοιολόγηση του πολέμου, δηλαδή της βίας ενός ή περισσότερων ατόμων προς ένα ή περισσότερα άτομα, ας εξετάσουμε τη δράση του. Όπως παρατηρεί η Cynthia Cockburn, η πατριαρχία συντηρεί και διατηρεί τον πόλεμο και το φύλο είναι μια σχέση εξουσίας εκ των πραγμάτων όμως δεν είναι καθορισμένος ή βέβαιος ο τρόπος κατά τον οποίο τα άτομα θα προσλάβουν αυτές τις ιδιαιτερότητες που πλαισιώνουν και ενσαρκώνουν τα φύλο. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο υπάρχουν άντρες που αρνούνται να συμμετέχουν στον πόλεμο και γυναίκες που συμμετέχουν σε αυτόν. Κατά την Cynthia Cockburn, «δεν υπάρχουν βεβαιότητες, μόνο πιθανότητες. Η υπόθεση στηρίζεται πιο σταθερά στην πατριαρχική σχέση του φύλου, η οποία είναι μια σχέση τόσο μεταξύ αρρενωπότητας και θηλυκότητας όσο και μεταξύ ανδρών και γυναικών, μια σχέση διχοτομίας και συμπληρωματικότητας, ετεροκανονιστική, κυριαρχίας και υποταγής, χαρακτηριζόμενη από καταναγκασμό και βία. Είναι ο

⁴² Peter J. Hart, "The white feather campaign: a struggle with masculinity during World War I", *Student Pulse: The International Student Journal* 2(2), 2010, pp. 1-4.

⁴³ «Δεν ... πρόκειται να καταλάβουν τη (ρίψη) πυραύλων ή τι συμβαίνει στο Αφγανιστάν ή τι συμβαίνει με τα ανθρώπινα δικαιώματα. ... Μερικές θα καταλάβουν, αλλά οι περισσότερες γυναίκες – πιστέψτε με, αυτό ισχύει για το μεγαλύτερο τμήμα των αναγνωστών σας αν κάνετε μια δημοσκόπηση – θα διάβαζαν τα ζητήματα ανθρώπινου ενδιαφέροντος για το τι συνέβη.» Sandy Johnson, "Feminist outraged by Regan comment on women and summit", *Associated Press*, November 19, 1985.

κανόνας του φύλου ο ίδιος που εμπλέκεται με το σύστημα του πολέμου με ενδιαφέροντες και σημαντικούς τρόπους».⁴⁴

Σε αυτό το σημείο θα εξεταστεί η συμμετοχή των γυναικών στον πόλεμο για να καταλήξουμε αργότερα και στον ορισμό της ασφάλειας, ακολουθώντας μια διαβάθμιση των εννοιών ως αιτίες και αποτελέσματα. Η θηλυκότητα είναι καταδικασμένη ακόμη και σήμερα είτε αφορά τον πόλεμο είτε την ειρήνη. Ενώ ο φεμινισμός εξετάζει και εισάγει το φύλο ως σημαντικό παράγοντα της εξέλιξης και πιο συγκεκριμένα τη γυναίκα, δεν αρκείται σε αυτό καταλήγοντας στην έννοια της θηλυκότητας. Συνεπώς αναφέρεται και στους ομοφυλόφιλους και τους θηλυπρεπείς, οι οποίοι είναι καταδικασμένοι να ανεχτούν φυσική και ψυχολογική βία από το πατριαρχικό σύστημα αλλά και τις γυναίκες που υιοθέτησαν τα ανδρικά πρότυπα συμπεριφοράς. Τέτοιες περιπτώσεις διαρρηγνύουν κανονιστικές αρχές και φανερώνουν τα αδύναμα σημεία των έμφυλων σχέσεων εξουσίας στην κοινωνική κατασκευή των ρόλων.

Εξετάζοντας τις γυναίκες που συμμετείχαν στο ναζιστικό κόμμα της Γερμανίας⁴⁵ και τις κτηνωδίες τους, τις γυναίκες Hindu στην Ινδία⁴⁶ που συμμετείχαν ως

⁴⁴ Cynthia Cockburn, “Can we see gender as cause and consequence of in militarization and war?” First Annual *Feministic Review* Public Lecture, School of Oriental and African Studies, London, June 24, 2008.

⁴⁵ Αυτό το αίνιγμα του σχιζοφρενούς συνδυασμού της τρυφερής μητέρας τη μια στιγμή και του ψυχρού εκτελεστή την άλλη, μια από τις πιο άσχημες και όχι ευρέως άγνωστες πλευρές του Τρίτου Ράιχ, εξετάζεται στο βιβλίο *Οι Ερινύες του Hitler* της Wendy Lower. Το βιβλίο αφηγείται τις τερατώδεις δολοφονικές ακρότητες που δεν θα σκεφτόμασταν ότι το λεγόμενο ευγενές φύλο θα ήταν ικανό να διαπράξει ποτέ. Αφορά γυναίκες που θα τους ταίριαζε καλύτερα να ονομαστούν τέρατα παρά «γυναίκες», οι οποίες διέπραξαν τις πιο συγκλονιστικές δολοφονίες Εβραίων. Η συγγραφέας δηλώνει πως είναι λανθασμένο να υποθέσουμε πως η βία δεν είναι γυναικείο χαρακτηριστικό και πως οι γυναίκες δεν είναι ικανές για μαζικούς φόνους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Erna Petri η οποία γυρνώντας από την αγορά εντόπισε έξι μικρά αγόρια να κάθονται γυμνά στην άκρη του δρόμου. Όντας παντρεμένη με ανώτατο αξιωματικό των SS, η 23χρονη ήξερε ακριβώς ποιοι ήταν. Ήταν οι Εβραίοι που το είχαν σκάσει από το τρένο που τους πήγαινε σε στρατόπεδο εξόντωσης. Επειδή ήταν μητέρα δύο παιδιών, ηρέμησε τα αγόρια, τα πήρε στο σπίτι, τα τάισε και ύστερα τα οδήγησε στο δάσος, όπου τα πυροβόλησε από πίσω στο κεφάλι ένα προς ένα από τον μικρότερο έξι χρονών μέχρι και το μεγαλύτερο δώδεκα. Tony Rennell, “The Nazi women who were every bit as evil as the men: from the mother who shot Jewish children in cold blood to the nurses who gave lethal injections in death camps”, *Daily Mail*, September 25, 2013.

⁴⁶ Ο ρόλος των γυναικών στον εθνικισμό των ινδουιστών γνωστό ως ‘Hindutva’ είναι πολύ σημαντικός για την απξέντα των δεξιών παρατάξεων. Οι διαμάχες τους με τους μουσουλμάνους, η ομηρία και οι βιασμοί των γυναικών από τους τελευταίους οδήγησαν τις οργανώσεις αυτές στην προσπάθεια αποδόμησης της θυματοποίησης των γυναικών τους που είχε ως αποτέλεσμα το ντρόπιασμα και στιγματισμό τους ως άνδρες. Στην ουσία, οι ινδουιστές εθνικιστές εκπαιδύσαν και στρατικοποίησαν τις γυναίκες τους εντάσσοντας τες στον πόλεμο παρά ή με τη θέλησή τους, ξεκαθαρίζοντάς τους πως μια ενδεχόμενη ομηρία ή βιασμός από τους μουσουλμάνους θα ήταν πλέον δικό τους φταίξιμο και ντροπή. Η γυναίκα ινδουίστρια έγινε θεματοφύλακας των ηθών, της αγνότητας και της καθαριότητας της ινδουιστικής κοινότητας. Ένας πιθανός βιασμός της θα σήμαινε τον στιγματισμό της κοινότητας και την σπύλωση της τιμής των ανδρών. Οι ινδουίστριες γυναίκες οδήγησαν και έσυραν μουσουλμάνες και τα παιδιά τους στους δρόμους, επικρότησαν τους ομαδικούς βιασμούς, συμμετείχαν στον λιθοβολισμό των γυναικών κλπ. Syed Hussain Shaheed Soherwordi, “Hindu nationalism and the political role of Hindu women: ideology as a factor”, *South Asian Studies* 28(1), 2013, pp. 39-54.

στρατιωτικοί στη σφαγή των μουσουλμάνων, όπως και άλλες περιπτώσεις που το δυαδικό σύστημα των λέξεων θηλυκότητα/ανδρισμός είχε αντίστροφο ταίριασμα με τα υποκείμενα, κατανοούμε τη φεμινιστική προσέγγιση για την έννοια του μιλιταρισμού ως συνέπεια της πατριαρχίας. Οι γυναίκες αυτές παρέκκλιναν σχεδόν τόσο φυσικά σε ανδροπρεπείς συμπεριφορές που η εξέταση και μόνο των κοινωνικών και ιστορικών παραγόντων των ζώων τους θα εμφάνιζε αυτή την «αφύσικη» μετατόπιση πρόσληψης συμπεριφορών. Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο στη ναζιστική Γερμανία όπως και αυτό στην Ινδία φανερώνει τη μιλιταριστική πολιτική ατζέντα τους κράτους, για την οποία υιοθετούνται ανάλογα στοιχεία που θα την προωθήσουν. Είναι το πατριωτικό και εθνικιστικό γόητρο του κράτους-άνδρα που θα καθορίσει τη συμπεριφορική διάσταση των γυναικών. Καμία επιλογή δεν είναι τυχαία. Η κοινωνική επιταγή αυτών των γυναικών ήταν επιταγή του συστήματος που είχε ενταχθεί ως φυσική υποχρέωση των πολλών ή μελών μιας ομάδας.

Κατανοώντας τη σχέση πατριαρχίας-μιλιταρισμού καταλήγουμε στην έννοια του πολέμου. Η κοινωνική αναπαραγωγή βαθιά ριζωμένων στερεοτύπων και προτύπων παράγει εκ νέου υποκείμενα που υιοθετούν τα υποδείγματα του παρελθόντος. Αφού η συνοχή της διαδικασίας έχει περιβληθεί με «φυσικοποιημένο» χαρακτήρα, το πρόβλημα πρέπει να κατανοηθεί έτσι ώστε να επιλυθεί. Η Cynthia Cockburn αναφέρει σε άρθρο της την πληθώρα των μελετών από κοινωνιολόγους την εποχή του πολέμου στο Βιετνάμ. Χαρακτηριστικά αναφέρει την περίπτωση του Robert Dean, ο οποίος αποφάσισε να μελετήσει το πώς διαμορφωνόταν η πολιτική την εποχή του Ψυχρού Πολέμου και πώς αυτοί οι ιδεαλιστές άντρες της πολιτικής οδήγησαν τη χώρα σε έναν τέτοιο καταστροφικό πόλεμο. Ο R. Dean κατέληξε στο συμπέρασμα πως ο John Kennedy και ο κύκλος του ήταν προϊόντα μυστικών κοινωνιών, ελίτ στρατιωτικών ομάδων, μέλη σε κλαμπ αντρών που είχαν ενστερνιστεί αυτό που ο ίδιος ονομάζει «ιδεολογία ανδρισμού», επιφορτισμένοι να δημιουργήσουν τελετουργικά μια «πλασματική αδελφότητα των διανοούμενων πολεμιστών». ⁴⁷ Οι δρώντες είχαν δημιουργηθεί από τις πατριαρχικές αρχές ως προϊόντα τους, για να τις κουβαλούν και να τις αναπαράγουν στο αρσενικό κράτος.

Η Sara Ruddick επισημαίνει τη διαφορετικότητα των καθημερινών εμπειριών των δύο φύλων για να στηρίξει ότι η ειρηνική διάθεση ή προτίμηση της γυναίκας συνδέεται με την εμπειρία της ως μητέρα. Παρότι περιπτώσεις όπως οι μάνες στην Αρχαία

⁴⁷ Cockburn, “Can we see gender as cause and consequence of in militarization and war?”

Σπάρτη και αυτές του Τρίτου Ράιχ εξυπηρέτησαν μιλιταριστικούς στόχους, γενικότερα θεωρεί ότι η φροντίδα και η τρυφερότητα των μητέρων προς τα παιδιά τους τις καθιστά πιο ειρηνικές και χρήσιμες στις συμφωνίες ειρήνης.⁴⁸ Τα διαφορετικά πρότυπα των γυναικών και αντρών στην παιδική ηλικία για την έννοια και χρήση βίας προφανώς δημιουργούν μια διαφοροποιημένη ενήλικη στάση απέναντι της. Ενώ η γυναίκα μαθαίνει να αντιμετωπίζει τη βία με συζήτηση, προβάλλοντας συναισθήματα, διαπραγμάτευση και προσπάθεια κατευνασμού, ο άντρας είναι αυτός που έχει μάθει την κυριολεκτική παρορμητική και επιθετική φύση της. Ένα ακόμη στοιχείο το οποίο θεωρείται ότι είναι βασικό για τις αντιμιλιταριστικές θέσεις της γυναίκας είναι ο φεμινισμός. Η φεμινιστική συνείδηση των γυναικών μπορεί να αναπτύξει άμυνα και λόγο κατά των πολέμων καθώς είναι εξοικειωμένη με την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας και δικαιοσύνης. Κατανοώντας τη φαυλότητα της επιθετικής συμπεριφοράς που οδηγεί στον πόλεμο ως «μη φυσική» αλλά δοσμένη, μεταφερόμαστε σε εκείνη τη διάσταση της αποδόμησης όλων αυτών για να υπερασπιστούμε όχι αυτό που μας επιβάλλεται, αλλά αυτό που είναι καλό για την συλλογική αίσθηση.

Η αναπαραγωγή των στερεότυπων και συμπεριφορών δημιουργεί τη νέα γενιά των πολεμιστών, πολιτικών, ειρηνοποιών και, τελικά, πολιτών. Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών μέσω των θεσμών, όπως το σχολείο και η οικογένεια, στηρίζεται στις πατριαρχικές ιδέες του παρελθόντος, γεγονός που βοηθά τη σταθερή μετάδοση ίδιων ιδεολογιών και στα παιδιά. Μια τρίτη πηγή διαπαιδαγώγησης που ανταγωνίζεται ισάξια τις άλλες δύο είναι τα ΜΜΕ. Σε μια έρευνα σχετικά με την οικογένεια ως πηγή διαπαιδαγώγησης για τον πόλεμο και την ειρήνη, τα αποτελέσματα δείχνουν τη σταθερότητα της αναπαραγωγής των προτύπων του παρελθόντος. Πρώτο συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι η πληροφόρηση των παιδιών από τους γονείς για τον πόλεμο είναι ελλιπής και έχει αρνητικό αντίκτυπο στην ενημέρωση και κατανόηση των παιδιών σε τέτοια θέματα. Ως μελλοντικοί πολίτες, τα παιδιά αυτά πρέπει να κατέχουν πλήρη γνώση της κοινωνίας που ζουν για να μπορούν στο μέλλον να κάνουν ευσυνειδητες επιλογές. Ως προς τους γονείς η έρευνα κατέληξε ότι με λίγη διαφορά οι πατεράδες περιέγραφαν την ειρήνη με πιο αρνητικά συναισθήματα από τη μητέρα, ότι η συζήτηση για τον πόλεμο γίνεται σχεδόν μόνο με τα αγόρια της οικογένειας και τέλος ότι η

⁴⁸ Pamela Johnston Conover and Virginia Sapiro, “Gender, feminist consciousness, and war”, *American Journal of Political Science* 37(4), 1993, p. 1081.

πληροφόρηση της μητέρας για τον πόλεμο προέρχεται ως επί το πλείστον από την τηλεόραση.⁴⁹

Η περιορισμένη και επιλεκτική γνώση των γεγονότων και εννοιών σχηματίζει ένα μέλλον περιορισμένο και επιλεκτικό. Η κατασκευή των φύλων και των χαρακτηριστικών τους από την πατριαρχία, όπως είδαμε και πιο πάνω, διενεργείται από την παιδική ηλικία, εφαρμόζοντας στη νέα γενιά ένα ιδεολογικό σύστημα που έχει κληρονομηθεί από τις προηγούμενες. Η προβολή του πολέμου από τα ΜΜΕ είναι μια διαδικασία που πρέπει να αποδομηθεί εξετάζοντας προσεκτικά τις εικόνες και τις ειδήσεις που επιλέγουν να προβάλλουν. Θέτοντας ερωτήσεις για τις άγνωστες πλευρές της ιστορίας των γυναικών, αντιπαραβάλλοντας τη με τις μεγάλες ιστορικές στιγμές των αντρών, η Adhis Chetty γράφει, «ως εκ τούτου, ο πόλεμος έγινε και ακόμη είναι η δική του ιστορία (HIStory) και όχι η δική της (HERstory)».⁵⁰ Οι φωτογραφίες και οι ειδήσεις από τις εμπόλεμες ζώνες επιβεβαιώνουν τη εξουσία των έμφυλων σχέσεων και βαθύτερα αυτό που ελέγχει το σύστημα της ενημέρωσης, ο εμποτισμός του με πατριαρχικές ιδεολογίες, παρουσιάζει τον πόλεμο ως τον αγώνα του ανδρισμού να σώσει το θηλυκό από άλλον ανδρισμό, μια ηρωική πράξη του άντρα που σώζει την αδύναμη γυναίκα.

Το δόγμα του «δίκαιου πολέμου»,⁵¹ έτσι όπως αναπτύχθηκε στη σύγχρονη εποχή, φαίνεται πως αποτυγχάνει να εκπληρώσει τον σκοπό των ηθικών του διαστάσεων. Η ηθική ως αναπόσπαστο κομμάτι του πολέμου ενάντια σε αυτή των ρεαλιστών που επιμένουν στις πάγιες θέσεις της σκληροπυρηνικής τους θεωρίας προδίδει τις καλές προθέσεις της θεωρίας του «δίκαιου πολέμου», ωστόσο η διεξαγωγή του διαγράφει τις προθέσεις αφήνοντας εκτεθειμένες τις παράπλευρες απώλειες και την αποτυχία του δόγματος να τηρήσει τις αρχές του. Είναι αυτό που επισημαίνει η Jean Bethke Elshtain,

⁴⁹ Αναλυτικά τα στοιχεία της έρευνας στο Judith A. Myers-Walls, Karen S. Myers-Bowman and Ann E. Pelo, "Parents as educators about war and peace", *Family Relations* 42(1), 1993, pp. 66-73.

⁵⁰ Adhis Chetty, "Media images of women in war: vehicles of patriarchy's agenda?" *Agenda* 59, 2004, pp. 32-41.

⁵¹ «Ο πιο κοινός τρόπος αντιμετώπισης της ιδέα του 'δικαίου πολέμου' είναι η προσέγγισή της ως ένα θεωρητικό δόγμα που αποτελείται (τυπικά) από εφτά «νόμους» που βασίζονται στα κριτήρια *ius ad bellum* (δικαιοσύνη στην κήρυξη πολέμου) και *ius in bello* (δικαιοσύνη κατά τη διεξαγωγή του πολέμου): 1) ο πόλεμος να είναι η *έσχατη λύση*, αφού έχουν εξαντληθεί όλα τα ειρηνικά μέσα, 2) ο πόλεμος να είναι σαφώς άμυνα απέναντι σε άδικη επίθεση ή η *δίκαιη αποκατάσταση* των συγγενών παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 3) ο πόλεμος να έχει ως *ύψιστο σκοπό* την εδραίωση μιας ευρύτερης ειρήνης, 4) να υπάρχει μεγάλη πιθανότητα νίκης, 5) ο πόλεμος να κηρυχθεί και να διεξαχθεί από *κανονικώς εδραιωμένη πολιτική αρχή*, 6) η πολεμική σύγκρουση να διεξαχθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να διακρίνει και να διαφυλάξει την *ασυλία των αμάχων*, 7) η πολεμική σύγκρουση να διεξαχθεί κατά τρόπο *αναλογικό* προς την επίθεση ή την αδικία που χρήζει αποκατάστασης». J. Daryl Charles, "Just-war moral reflection, the Christian, and civic society", *Journal of the Evangelical Theological Society* 48(3), 2005, p. 605.

όταν επιστεί την προσοχή στους θεωρητικούς αυτού του δόγματος να δώσουν την πρέπουσα σημασία στη μεταπολεμική εποχή και στις συνέπειες αυτού. Ενώ εκθειάζει τους σκοπούς και τη ρητορική της δικαιοσύνης και της αδικίας, το *jus ad bellum* και *jus in bello*, η Elshtain αναφέρει τις συνέπειες του πολέμου στο Ιράκ και στο Κουβέιτ, υπενθυμίζοντας τα δεινά των πολιτών λόγω έλλειψης των βασικών προς επιβίωση και πολύ περισσότερο τον θάνατο αμάχων. Το δόγμα του «δικαίου πολέμου» πρέπει να επανεξετάσει όχι μόνο τις θεωρητικές τους απαρχές, αλλά και το αν τελικά ο στόχος να σώσει τους αθώους από τους άδικους έχει όντως επιτευχθεί στις ανθρωπιστικές επεμβάσεις.⁵²

Φεμινιστική προσέγγιση της ασφάλειας

*I am a woman, trying to escape, the
nightmare of a lost battle, that wasn't mine.
– Shqipe Malushi*

Ο ορισμός της ασφάλειας από ρεαλιστική άποψη συνδέεται με την εθνική κυριαρχία, για την προάσπιση της οποίας απαιτείται στρατιωτική δύναμη. Η άποψη αυτή επικράτησε πολλά χρόνια μέχρι και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, όταν νέες θεωρητικές προσεγγίσεις συνέδεσαν την ασφάλεια και με άλλα θέματα, όπως η οικονομία, η πολιτική, το περιβάλλον κλπ. Οι φεμινιστές θεωρητικοί δεν ήταν σύμφωνοι ούτε με αυτές τις θεωρίες καθώς συνέχιζε να απουσιάζει η ανάλυση του φύλου ως κατηγορία. Η κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, η ευρωπαϊκή ενοποίηση και άλλα παγκόσμια ζητήματα, όπως το περιβαλλοντικό, επέβαλαν τον εκ νέου προσδιορισμό της ασφάλειας. Η αναζήτηση ανήγειρε ερωτήματα σχετικά με το υποκείμενο και τα μέσα της ασφάλειας. Η στρατιωτική δύναμη ως εγγυητής της ασφάλειας μπορεί να είχε διευρυνθεί με άλλες έννοιες από τη νεορεαλιστική θεωρία, η οποία εξελίσσοντας τον ρεαλισμό εισήγαγε και άλλες συνιστώσες, όπως άλλους κεντρικούς δρώντες στη διεθνή πολιτική πέραν του κράτους. Ωστόσο, ο μιλιταρισμός ποτέ δεν έπαυε να είναι η βασική προϋπόθεση για την ασφάλεια, οδηγώντας τα κράτη σε μεγάλα έξοδα για την άμυνα και την ασφάλεια.

⁵² Jean Bethke Elshtain, “Just war and humanitarian intervention”, *Ideas* 8(2), 2001, pp. 1-21.

Η Cynthia Enloe εξέφρασε την ανησυχία της για τους κινδύνους του επιστημονικού милитарισμού.⁵³ Παρατηρώντας την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ, διαπίστωσε έναν παράλληλο υπέρμετρο милитарισμό στη θεωρητικοποίηση της διεθνούς πολιτικής, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που θέτει τις βάσεις για αυτόνομο επιστημονικό κλάδο. Αν και αυτά τα ζητήματα δεν απασχολούν τους περισσότερους ακαδημαϊκούς και θεωρητικούς, είναι σημαντικό να αναρωτηθούμε τι επηρεάζει και από τι επηρεάζεται η εξωτερική πολιτική, ποια διαδραστικότητα είναι πιο ισχυρή με τις στρατιωτικές υπηρεσίες και ποιο είναι το ποσοστό του προϋπολογισμού των ΗΠΑ στα στρατιωτικά μέσα. Η Enloe επισημαίνει την ανάγκη μελέτης του πολιτισμού από τις λεγόμενες «σοβαρές» θεωρίες, καθώς μέσω αυτής μπορούμε να συνδέσουμε τον милитарισμό της κοινωνίας με τον θεσμικό милитарισμό.

Η Christine Sylvester υποστηρίζει ότι η ασφάλεια είναι «απατηλή, μερική και εμπεριέχει πάλη και διαμάχη, μια διαδικασία παρά ένα ιδανικό, στην οποία οι γυναίκες πρέπει να ενεργήσουν ως πάροχοι της δικής τους ασφάλειας.»⁵⁴ Για να οριστεί η ασφάλεια θα πρέπει σύμφωνα με τη φεμινιστική προσέγγιση να μελετηθούν οι κοινωνικές δομές και η ιεραρχία τους, έτσι ώστε να καταλήξουμε συνολικά στον διεθνή κανόνα. Οι επιμέρους μελέτες και έρευνες θα ορίσουν την ασφάλεια και πώς διακινδυνεύει αυτή. Η επιστημολογία των φεμινιστών εξετάζει σε πρώτο στάδιο το σπίτι, τον ιδιωτικό (γυναικείο) χώρο που δεν διέπεται άμεσα από κανέναν νόμο. Η ανασφάλεια των γυναικών αρχίζει αρχικά στον χώρο που είναι απομονωμένες, μακριά από τη λήψη και εφαρμογή πολιτικών αποφάσεων. Η θεσμική ανισότητα αποτυπωμένη στις κοινωνικές δομές υποθάλλει την ανασφάλεια σε προσωπικό και πολιτικό επίπεδο. Η ασφάλειά τους δείχνει να είναι εξασφαλισμένη έξω από τα σύνορα και όχι μέσα σε αυτά.

Η ανασφάλεια είναι μια προέκταση των περιορισμένων πόρων και δράσεων των γυναικών. Η ενασχόλησή της με τη φροντίδα της οικογένειας είναι μια εργασία αρκετά επίπονη, ιδιαίτερα όταν συνδυάζεται με εξωτερική εργασία. Το κράτος παραμερίζει αυτή την προσφορά, καθώς ανήκει στις μικρές, κατά την πατριαρχική δομή του, λεπτομέρειες που το σχηματίζουν. Η γυναικεία προσφορά όχι μόνο δεν υπολογίζεται στα στατιστικά στοιχεία, αλλά οι γυναίκες κατέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό φτώχειας.

⁵³ Cynthia Enloe, "The risks of scholarly militarization: a feminist analysis", *Perspectives on Politics* 8(4), 2010, pp. 1107-1111.

⁵⁴ Tickner, "You just don't understand", p. 624.

Στη διεθνή πολιτική και στους περισσότερους παραδοσιακούς θεωρητικούς, αυτά τα θέματα δεν συνάδουν και δεν αφορούν τις διεθνείς σχέσεις, κάτι που βρίσκει αντίθετους τους φεμινιστές, οι οποίοι τονίζουν πως η εσωτερική διάρθρωση και δομή της κοινωνίας είναι αυτή που δημιουργεί τις ανασφάλειες καταρχήν. Άλλωστε, κατά την Eploe, κάθε πολίτης, ακόμη και η γυναίκα, στρατικοποιείται με διαφορετική διεργασία, ακόμη και αν αυτό δεν γίνεται αντιληπτό στις στοιχειοθετημένες θεωρητικές προσεγγίσεις. Η επιστράτευση του άνδρα συνεπάγεται αυτόματα τη στρατικοποίηση και της γυναίκας του, καθώς πρέπει να διαχειριστεί όλα τα ζητήματα μόνη της χωρίς βοήθεια, στρατικοποιούνται οι ιδέες της για τον πόλεμο, οι δραστηριότητές της, εκτίθεται στον κίνδυνο μιας ενδεχόμενης χηρείας κτλ.

Αναλύοντας τα συστήματα των κρατών, τους διεθνούς οργανισμούς και τους διεθνείς νόμους, οι συμβατικές θεωρίες παραμερίζουν την ατομική δράση που σε τελική ανάλυση σχηματίζει τη συλλογική δράση των κρατών. Τα τελευταία χρόνια οι πόλεμοι είναι ένοπλες επεμβάσεις ή ανθρωπιστικές επεμβάσεις. Όμως τι συμβαίνει αν βάλουμε στο μικροσκόπιο τις νέες αυτές έννοιες ή μορφές του πολέμου; Περιπτώσεις βιασμών, πορνείας και άλλων βίαιων συμπεριφορών από τα στρατεύματα προς τις γυναίκες έχουν καταγραφεί από οργανισμούς και ανθρωπιστικές οργανώσεις επισημαίνοντας την άμεση ανάγκη μιας συμμόρφωσης και διαπαιδαγώγησης των αντρών για τα έμφυλα ζητήματα και, κυρίως την εξάλειψη αυτών των πράξεων. Στην μέση ενός «μεγάλου» πολέμου συνυπάρχει ένα «μικρός» για τα μεθοδολογικά εργαλεία των κυρίαρχων θεωριών πόλεμος και τα θύματά του είναι οι γυναίκες, ένα κοινό έδαφος κακομεταχείρισης και από τα δύο αντίπαλα στρατεύματα.

Η Margaret Urban Walker καταλήγει στο ότι «οι κανονιστικές κοινωνικές συμπεριφορές και θέσεις, από τη φύση τους, συγκροτούν μια τάξη, και αυτή η τάξη αναστέλλεται, μεταβάλλεται ή καταλύεται υπό συνθήκες σύγκρουσης με πολλούς και σοβαρούς τρόπους».⁵⁵ Εννοεί εκείνο το διαχωριστικό σημείο μεταξύ της «φυσικής» ενδοοικογενειακής σεξουαλικής και μη βίας, που προσλαμβάνεται ως «φυσική» και «νομιμοποιημένη» από την ίδια την γυναίκα, και αυτής από ξένους ή εχθρούς στην μάχη. Στην πρώτη περίπτωση, η γυναίκα είναι φορέας μιας κοινωνικής φόρμας υποταγής και κατωτερότητας που διαμορφώνει στη συνείδησή της ως φυσική τη σωματική, ψυχική και σεξουαλική βία που υφίσταται από τον σύντροφο ή σύζυγό της.

⁵⁵ Ruth Rubio Marin (ed.), *The Gender of Reparations: Unsettling Sexual Hierarchies while Redressing Human Rights Violations*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 30.

Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, η γυναίκα αντιλαμβάνεται τη σεξουαλική κακοποίηση ως μόλυνση, ως καταστροφή της κοινωνικής της εικόνας, μια ανεπανόρθωτη ζημιά. Είναι αυτή η αίσθηση του καταναγκασμού στη σεξουαλική πράξη από ξένο άνδρα που δημιουργεί στη γυναίκα ενοχές για την ίδια της την ύπαρξη. Αντίστοιχα, είναι ακριβώς αυτή η κατάκτηση που επιβεβαιώνει την κυριαρχία και εξουσία ενός ανδρός απέναντι σε άλλον. Η «μόλυνση» μέσω της σεξουαλικής εισχώρησης στη γυναίκα του άνδρα που δεν κατάφερε να την προστατέψει, μεταφράζεται σε απαξίωση του ανδρισμού του συζύγου. Είναι καθόλα προβληματικός αυτός ο τρόπος που η γυναίκα έχει προσλάβει ως φυσική την εξουσία που μπορεί να εκφράζεται με βία στο οικείο της περιβάλλον, ενώ θεωρεί απαράδεκτη και βλαβερή τη βία που προέρχεται από τον εξωτερικό χώρο ή δράστη.

Ο βιασμός, όμως, δεν είναι μια απλή βίαιη σεξουαλική συνεύρεση χωρίς τη θέληση του ενός από τους δύο συμμετέχοντες. Έχει βαθύτερες νοηματικές προεκτάσεις, ένα ιδεολογικό σύστημα που συνυπάρχει και συνεχίζεται στις γενιές χωρίς ποτέ όμως να γίνεται αντιληπτή η σημασία του. Για την V. Spike Peterson υπάρχει μια βαθιά ιδεολογική διεργασία που σχετίζεται με την εμφυλοποίηση του κράτους και, συνεπώς, με την εμφυλοποίηση του εθνικισμού. Η πολιτική ταυτότητα των μελών μιας ομάδας ή ενός κράτους και η ταυτοποίησή τους με νοηματικά δυαδικά σχήματα, όπως άνδρας/γυναίκα, θηλυκότητα/ανδρισμός, είναι θεμελιώδης λίθος για τη διατήρηση και χρονική συνέχεια της ομάδας. Η αναπαραγωγή των ομάδων προϋποθέτει την αδιαμφισβήτητη σταθερότητα των δυαδικών ρόλων της γυναίκας και του άνδρα, γεγονός που απαιτεί την ετεροφυλοφιλία ως αρωγό για τη συνέχιση και επιβίωση του κράτους. Ο αναπαραγωγικός ρόλος της εξαντλείται στα καθήκοντα που προσιδιάζουν σε αυτόν, χωρίς να επιτρέπεται η παρέκκλιση αυτού, ούτε η διακοπή του.

Το κράτος λοιπόν είναι όχι μόνο «άνδρας», αλλά και ετεροφυλόφιλος. Η ιεραρχία των δρώντων στο κράτος σημαίνει την ενασχόληση του άντρα με τα πολιτικά/δημόσια και της γυναίκας με τη φροντίδα παιδιών και του οίκου/ιδιωτικά.⁵⁶ Η γυναίκα συνδέεται με το κράτος μόνο μέσω των αρσενικών που συνδέονται μαζί της (πατέρας, αδερφός,

⁵⁶ Η Peterson αναγνωρίζει πέντε επικαλυπτόμενους και διαδραστικούς τρόπους με τους οποίους άντρες και γυναίκες τοποθετούνται διαφορετικά στις εθνικιστικές διαδικασίες. Ως προς τα μέλη της ομάδας, ορίζει τις γυναίκες ως ετεροφυλοφιλικές/βιολογικές αναπαραγωγούς, ως κοινωνικούς αναπαραγωγούς των κοινωνικών μορφών, ως εκφραστές των (ετεροφυλόφιλων) ταυτοτήτων και διαφορών της ομάδας, ως δρώντες και κοινωνικά μέλη ετεροφυλόφιλων ομάδων, και τον ετεροφυλοφιλισμό ως ιδεολογία στις μάχες των ταυτοτήτων. V. Spike Peterson, "Sexing political identities/Nationalism as heterosexism", *International Feminist Journal of Politics* 1(1), pp. 34-65.

σύζυγος, γιος). Εκείνη δεν είναι μόνο υπεύθυνη για τη συνοχή και συνέχεια της κοινότητας, αλλά και το σύμβολο των αξιών αυτής. Ο βιασμός χρησιμοποιήθηκε ως όπλο πολέμου όχι τόσο για τον βασανισμό και την εκμετάλλευση των ατόμων, των οποίων η πλειοψηφία ήταν γυναίκες, αλλά για τη διάλυση και ατίμωση της κοινότητας, από την οποία προέρχονταν αυτές οι γυναίκες. Το σώμα της γυναίκας μετατρέπεται έτσι σε πεδίο μάχης, όπου η κατάκτηση σημαίνει την ταπείνωση της μιας μεριάς και την κυριαρχία του άλλου. Αυτή η διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής και στερεοτύπων μετατρέπει τη γυναίκα σε στόχο, ενώ ο κίνδυνός της στις ένοπλες συγκρούσεις είναι μεγάλης έκτασης και έντασης.⁵⁷ Οι συνέπειες ενός βιασμού όχι μόνο καταστρέφουν ψυχολογικά την γυναίκα, αλλά μεσολαβούν δραστικά στο παρελθόν και στο μέλλον της. Μεσολαβούν στις παρελθοντικές σχέσεις της με τους συγγενείς και γενικότερα τον κοινωνικό κύκλο που την απαρνούνται λόγω του βιασμού της, αλλά και στο μέλλον στιγματίζοντας την υπόληψη της.

Η φεμινιστική θεωρία εξετάζει επιμελώς εκείνες τις προπολεμικές ανασφάλειες που μεγεθύνονται για τις γυναίκες στον πόλεμο και στη μεταπολεμική εποχή. Η ανισότητα, ο χαμηλός ή καθόλου μισθός, ο εγκλεισμός της γυναίκας στη σφαίρα της οικίας και η έλλειψη πόρων την καθιστούν ευάλωτη κατά τη διάρκεια και το τέλος του πολέμου. Διάφορες μορφές βίας σε βάρος γυναικών γίνονται σπάνια γνωστές, καθώς θεωρείται κομμάτι της ιδιωτικής σφαίρας. Τα στατιστικά βιασμών στους πολέμους είναι πάντοτε κατά προσέγγιση. Εκτός από τον φόβο της γυναίκας να στιγματιστεί και να απομονωθεί από την κοινωνία, η καταστολή και τιμωρία των βιαστών είναι σπάνια. Όσον αφορά τους βιαστές στρατιώτες, πολλές φορές θεωρούν την πράξη τους κομμάτι της διασκέδασής τους στον πόλεμο, ένα κοινό μυστικό που «θυσιάζει» την ασφάλεια των γυναικών για να επιτευχθεί η καλύτερη επίδοση των στρατιωτών.

Ο άνδρας στρατιώτης πολεμάει τον πραγματικό κίνδυνο, τον εχθρό που είναι εθνικός και διακρατικός, ενώ οι περιπτώσεις των γυναικών είναι ανάξιας μελέτης. Οι

⁵⁷ Οι εκτιμήσεις δείχνουν ότι το 90% των απωλειών των πολέμων είναι άμαχοι, η πλειοψηφία των οποίων είναι γυναίκες και παιδιά. Έρευνα που έγινε για τους πολέμους της Βοσνίας, Ρουάντας, Σιέρρα Λεόνε, Λιβερίας, Κονγκό και Νταρφούρ, καταλήγει πως ο ομαδικός βιασμός στους πολέμους αυτούς ήταν στρατιωτική στρατηγική. Οι βιασμοί κυμαίνονταν γύρω στους 40 ημερησίως στο Κονγκό, σε 20.000 με 50.000 συνολικά στην Βοσνία, 50.000 με 65.000 στη Σιέρρα Λεόνε, ενώ στην Ρουάντα εκτιμάται πως κατά τη διάρκεια των 100 ημερών μάχης οι βιασμοί των γυναικών ανήλθαν σε 500.000. Bureau for Crisis Prevention and Recovery, United Nations Development Program, Inter-parliamentary Union, “Sexual violence against women and children in armed conflict”, 2008 Parliamentary Hearing at the United Nations, Background document: Session II, New York, 20-21 November, 2008 <<http://www.ipu.org/splz-e/unga08/s2.pdf>> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

έμφυλες δραστηριότητες της κοινότητας έχουν προκαθορίσει τη σημασία των γεγονότων. Ακόμη και ο βιασμός δεν λαμβάνεται υπόψιν ως σωματικός και ψυχικός βασανισμός της γυναίκας αλλά ως ατίμωση του άνδρα και κατ' επέκταση του κράτους. Η γυναίκα πρέπει να προσέχει και θεωρείται συνυπεύθυνη στην πράξη κατά την κοινή πατριαρχική ιδεολογική κληρονομιά, καθώς ατίμασε την κοινότητά της και κατακτήθηκε από τον εχθρό. Οι γυναίκες δεν είναι αναντικατάστατες ούτε ήρωες. Μόλις ο εχθρός εισχωρήσει στο σώμα της δεν είναι πια μέλος της κοινότητας θεωρητικά και πρακτικά. Οι πράξεις της, ακόμη και αν είναι ηρωικές στον πόλεμο, δεν εξυμνούνται καθώς δεν συγκρίνονται με τις θαρραλέες επικίνδυνες υπηρεσίες των «ηρώων» ανδρών.

Η ασφάλεια όχι μόνο θα πρέπει να ανακατασκευαστεί, αλλά και να επαναπροσδιοριστεί ως όρος. Όταν οι έμφυλες συμπεριφορές και δομές του κράτους ευνοούν τέτοια ανασφάλεια, η έρευνα και η λύση θα πρέπει να βρεθεί σε ατομικό, κοινωνικό και τοπικό επίπεδο. Η κατασκευή και ενσάρκωση των ρόλων που διέπονται από τον δυϊσμό θηλυκότητα/ανδρισμός είναι η αιτία τέτοιων καταστάσεων. Όταν αναφερόμαστε στην ανθρώπινη ασφάλεια, αυτή η ασφάλεια πρέπει να περιλαμβάνει και να προστατεύει όλα τα μέλη της κοινωνίας, ειδάλτως είναι μερική ασφάλεια. Συγκρίνοντας και παρομοιάζοντας τη γυναίκα με το έθνος και την κοινότητα αυτόματα μεταφέρει στον αντίπαλο την εικόνα του στόχου. Η αντίληψη αυτή είναι επιζήμια και επικίνδυνη και για την ασφάλεια των γυναικών πρέπει να γίνει αποσύνδεση της μεταφορικής σχέσης της με το έθνος και τα σύνορα.

Η Birgit Brock-Utne ανέπτυξε ένα μοντέλο έξι κελιών,⁵⁸ με το οποίο παρουσιάζει τα επίπεδα της ανασφάλειας των γυναικών σε ατομικό και θεσμικό πλαίσιο στις εμπόλεμες συγκρούσεις. Με το μοντέλο της διακρίνουμε την οργανωμένη και ανοργάνωτη άμεση και έμμεση βία. Κατ' αρχάς αναλύεται η άμεση και έμμεση βία σε ανοργάνωτο επίπεδο που προκύπτει από ατομικές πράξεις. Ως άμεση εδώ εννοείται ο βιασμός, η λεκτική και σωματική κακοποίηση από σύζυγο και συγγενείς, φόνοι για την «τιμή», η μετάδοση θανατηφόρων μεταδιδόμενων ασθενειών και τραυματισμοί γυναικών και κοριτσιών στις μετα-πόλεμο εποχές. Η έμμεση βία σε ανοργάνωτο επίπεδο είναι οι λιγότεροι πόροι διαβίωσης σε σχέση με τους άντρες, η εξασφάλιση

⁵⁸ Susan McKay, "Women, human security, and peace-building: a feminist analysis", in Hideaki Shinoda and Ho-Won Jeong (eds.), *Conflict and Human Security: A Search for New Approaches of Peace-building*, Hiroshima: Institute for Peace Science, Hiroshima University, 2004, pp. 152-175.

υγείας λόγω μολυσμένων τροφίμων ή νερού, η περιβαλλοντική μόλυνση, η απουσία ελεύθερης επιλογής, των αναγκαστικών γάμων, η έλλειψη οικονομικής ανεξαρτησίας, περιορισμοί στον τρόπο ένδυσης και στιγματισμός από ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη.

Η οργανωμένη σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο άμεση βία είναι η βία που προέρχεται από στρατιωτικές ή άλλες επίσημες οργανώσεις και περιλαμβάνει κάθε είδους σωματική ή ψυχολογική βίας που βασίζεται στο φύλο, το εμπόριο λευκής σαρκός και τη κατακρεούργηση των γεννητικών οργάνων. Ως έμμεση σε μακρο-επίπεδο ορίζεται η αμέλεια κατά τη διάρκεια αφοπλίσεων, αποστράτευσης και επανένταξης, ο αποκλεισμός των γυναικών από τις συμφωνίες ειρήνης, η έλλειψη εξουσίας στα πολιτικά και οικονομικά συστήματα, ο αποκλεισμός από τις εκλογές και τη δημόσια ζωή, η απουσία έμφυλης δικαιοσύνης, η καταπίεση από θρησκευόμενα και η αδυναμία εκπαίδευσης και επιμόρφωσης τους.

Οι ανασφάλειες των γυναικών μετατοπίζονται από το ιδιωτικό στο δημόσιο επίπεδο, έτσι όπως η Sylvia Walby προειδοποίησε για τη μετατόπιση της πατριαρχίας από το ιδιωτικό στο δημόσιο.⁵⁹ Αυτό σημαίνει ότι η πατριαρχία έχει θεσμοποιηθεί μέσω κοινωνικών διαδικασιών και ιδεολογικών αναπαραγωγών και εξελίσσει τη δομή βασισμένη και υποστηριζόμενη από αυτές. Η εξέταση της ασφάλειας των γυναικών κατά τη φεμινιστική προσέγγιση πρέπει να αρχίζει και να ολοκληρώνεται σε εκείνα τα επίπεδα που θα μας καταδείξουν τις γενεσιουργές αιτίες της ανασφάλειάς τους από το σπίτι και το κράτος μέχρι και τον διεθνή χώρο και να επεκτείνεται χρονικά πριν τον πόλεμο, κατά την διάρκεια και μετά το τέλος τους. Η «θυματοποίηση» των γυναικών δεν είναι φεμινιστικό θεωρητικό εργαλείο, η αποδόμηση των «ηρώων» και των ανδρών, αντίθετα, είναι. Οι γυναίκες ζουν κάτω από ένα κράτος τόσο αρσενικό όσο και σκληρό. Είναι αυτή η ανδροπρεπής συμπεριφορά που κατατάσσει την ασφάλεια της εθνικής κυριαρχίας σε πρώτιστο σκοπό των ανδρών. Η ασφάλεια αυτή προσδιορίζεται πάντα με την ανδρική ερμηνεία της προστασίας των συνόρων. Εδώ η φεμινιστική θεωρία αμφισβητεί την πληρότητα της έννοιας ασφάλεια.

Ο πόλεμος καθιστά τις νομικές και ταξικές άμυνες του ενίοτε κράτους ανίσχυρες για την υπεράσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ενώ οι νόμοι του πολέμου καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, φαίνεται ότι έχουν αποτύχει να εφαρμοστούν. Τα τελευταία χρόνια οι λεγόμενες «ανθρωπιστικές επεμβάσεις» έχουν δημιουργήσει μια πληθώρα αλληλοσυνδεμένων ζητημάτων. Ο «ανθρωπιστικές

⁵⁹ Cockburn, “Can we see gender as cause and consequence of in militarization and war?” p. 4.

επεμβάσεις» στοχεύουν στη ρύθμιση των αναταραχών εντός ενός κράτους, των σχέσεων κρατών ή μιας ομάδας με το κράτος. Οι μεγαλεπήβολοι στόχοι αυτών των ένοπλων επεμβάσεων για ειρηνικές διαπραγματεύσεις και βιώσιμες πολιτικές λύσεις μέσω της χρήσης των όπλων έχουν αποτύχει στον τομέα της ασφάλειας των πολιτών. Στις περισσότερες δε περιπτώσεις έχουν διατηρήσει και ενισχύσει την κακομεταχείριση και εκμετάλλευση των γυναικών (βιασμοί, πορνεία). Οι περιπτώσεις βίας δεν σχετίζονται μόνο με τις ντόπιες γυναίκες, αλλά και με τις γυναίκες που συμμετέχουν στις στρατιωτικές δυνάμεις.

Η πλειοψηφία των στρατιωτών είναι άνδρες, αλλά όχι απόλυτα, καθώς τα τελευταία χρόνια συμμετέχουν και αρκετές γυναίκες. Μιλώντας για τις παραβιάσεις των νόμων του πολέμου σαφέστατα δεν αναφερόμαστε μόνο στους άντρες, αναφερόμαστε στη στρατικοποιημένη συμπεριφορά που οι κρατικοί θεσμοί επιβάλουν ως επί το πλείστον σε αγόρια. Ωστόσο, παρατηρείται μια αύξηση των γυναικών στις στρατιωτικές σχολές και μονάδες. Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση, η έμφυλη βία είναι τελεσίδικη. Η Helen Benedict παραθέτει ένα e-mail που έλαβε από γυναίκα λοχία που υπηρετούσε στο Κουβέιτ το 2007, στο οποίο έγραφε: «Στο στρατό κάθε σημάδι που δείχνει ότι είσαι γυναίκα σημαίνει αυτόματα ότι θα σε γελοιοποιήσουν και θα σε μεταχειριστούν με κατωτερότητα».⁶⁰ Οι βιασμοί, μαρτυρεί η Benedict, είναι διπλάσιες συχνότητας στον στρατό κατά την διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων απ' ότι οι βιασμοί στην κοινωνία. Οι βιαστές έχουν συνήθως υψηλότερης βαθμίδας εξουσία στον στρατό από τα θύματα, γεγονός που συχνά διευκολύνει την κατάχρηση εξουσίας. Η ψυχολογία και η φύση της στρατικοποίησης είναι κατασκευασμένη έτσι ώστε κάθε παράκληση από τα κανονιστικά πρότυπα του βίαιου αρσενικού στρατιώτη⁶¹ να θεωρείται αδυναμία και ισοσκελισμός με θηλυκότητα.

Εξευτελισμοί των γυναικών στρατιωτικών σημειώνονται καθημερινά, καθώς οι άνδρες τους μεταχειρίζονται ως ανίκανες συμμάχους ή και ως σεξουαλικά αντικείμενα για ευχαρίστηση. Η γυναίκα που συμμετέχει στον στρατό όχι μόνο πρέπει να κατευνάσει κάθε χαρακτηριστικό θηλυκότητας, αλλά τιμωρείται για την ίδια την ουσία της ύπαρξής της. Τα στατιστικά δείχνουν ότι το μέγεθος του προβλήματος είναι μείζον

⁶⁰ Helen Benedict, "Testimony on military culture," Subcommittee on National Security and Foreign Affairs, Benedict/Testimony, June 25, 2009, p. 4 <<http://oversight.house.gov/wp-content/uploads/2012/01/20090625Benedict.pdf>> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

⁶¹ Η μισογονία των στρατιωτών ενισχύεται στην εκπαίδευση με διαδικασίες όπως, για παράδειγμα, το τραγούδι που τραγουδούν ακόμη στο αμερικανικό ναυτικό: «Ποιος θα πάρει ένα αλυσοπρίονο / Να κόψει την σκόλα στα δύο / Να γαμήσει το κάτω μισό / Και να δώσει το πάνω κομμάτι σε σένα». Ibid, p. 3.

για την ασφάλεια των γυναικών στον στρατό. Μελέτη του 2004 δείχνει ότι κατά ένα ποσοστό 71% γυναίκες βετεράνοι του Βιετνάμ εξομολογήθηκαν ότι είχαν πέσει θύματα σεξουαλικής επίθεσης και βιασμού. Στον πόλεμο του Κόλπου το ποσοστό των γυναικών που έπεσαν θύματα πολλών μορφών σεξουαλικής επίθεσης ανέρχεται στο 90%, καθώς για τις γυναίκες που πολέμησαν στο Ιράκ και στο Αφγανιστάν το ποσοστό δείχνει πως 40% αντιμετώπισαν σεξουαλικές επιθέσεις.⁶² Σε αυτό το σημείο είναι ειρωνικό και συνάμα οξύμωρο το γεγονός πως ο τότε πρόεδρος της Αμερικής George Bush κήρυξε τον πόλεμο στο Αφγανιστάν ως προσπάθεια και επιθυμία να απελευθερώσει τις γυναίκες του Αφγανιστάν. Μάλιστα η δήλωσή του «εμείς δεν πιστεύουμε ότι είναι για το συμφέρον των ΗΠΑ ή του υπόλοιπου κόσμου να δημιουργήσουμε ένα καταφύγιο για τους τρομοκράτες και να στέκουμε ακίνητοι βλέποντας τα δικαιώματα των γυναικών να καταστρατηγούνται⁶³», είναι προκλητική αναλογιστεί κανείς ότι οι ίδιοι οι σωτήρες των Αφγανών γυναικών, οι Αμερικανοί στρατιώτες καταπάτησαν τα δικαιώματα και την υπόληψη των γυναικών στις στρατιωτικές δυνάμεις.

Η J. Elshtain χρησιμοποίησε τον όρο «όμορφες ψυχές» για να παρομοιάσει τις γυναίκες ως την αιτία των πολέμων. Ο πολεμιστής, υποστήριξε, μάχεται για την πατρίδα, το σπίτι, την οικογένεια, μάχεται για τις όμορφες ψυχές. Είναι αυτή η ρητορική που καθιστά τη γυναίκα αδύναμη και κίνητρο νίκης ή λόγος ήττας. Είναι η ρητορική των ηρώων/θυμάτων, όπου ο «μυϊκός ανθρωπισμός»⁶⁴ των ένοπλων επεμβάσεων θέτει τα όρια μεταξύ του σωτήρα και της γυναίκας, η σωτηρία της οποίας απαγκιστρώνεται από τις υποχρεώσεις του κράτους για να γίνει μια απλή διεκδίκηση μεταξύ ανδρών. Εδώ αναδύεται και ο κίνδυνος οι αφηγηματικές ρητορικές της ανθρωπιστικής επέμβασης να διακόψουν τη συνέχεια και σταθερότητα της κοινότητας, ανάγοντας τον επεμβαίνοντα στο αρρενωπό πρότυπο του σωτήρα που με την ανώτερη δύναμη, θεωρητική και πρακτική, σώζει τους πολίτες της χώρας. Η προβληματική διάσταση αυτού του ζητήματος είναι ο τρόπος και η υποκειμενικότητα των ατόμων να ταυτιστούν είτε με ήρωα είτε με τον αδύναμο και ανίκανο άλλο. Στη ρητορική αυτή οι γυναίκες ταυτίζονται τον εαυτό τους με το άτομο που πρέπει να σωθεί, καθώς τους λείπουν τα πρακτικά υλικά και μη χαρακτηριστικά για να ταυτιστούν με τον ήρωα. Οι

⁶² Ibid, p. 5.

⁶³ Keach Hagey, “Bush: stay in Afghanistan for women’s sake”, *Politico*, April 1, 2011.

⁶⁴ Anne Orford, “Muscular humanitarianism: reading the narratives of the new interventionism”, *European Journal of International Law* 10(4), 1999, pp. 679-711.

ανθρωπιστικές επεμβάσεις έχουν αρρενωπά στοιχεία και κατακλύζουν την ιδεολογική αναπαραγωγή των ομάδων υποκειμενικότητες που καθιστούν τον ανδρισμό παντοδύναμο κυρίαρχο της θηλυκότητας.⁶⁵

Η αναγνώριση των ενόχων κακοποίησης γυναικών εξαρτάται από το μοτίβο που χρησιμοποιεί αυτός που διηγείται την ιστορία. Η φεμινιστική προσέγγιση τονίζει την πλήρη ενημέρωση των καταστάσεων πολέμου από τις ίδιες τις γυναίκες, καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος πάντοτε να υπάρξει στρέβλωση της πραγματικής κατάστασής τους. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή της Jessica Lynch, η οποία αιχμαλωτίστηκε από τους Ιρακινούς για έντεκα μέρες έως τη σωτηρία της από τους Αμερικανούς στρατιώτες. Η περίπτωση της ήταν η πρώτη επιτυχημένη αποστολή σωτηρίας αιχμαλώτου πολέμου μετά τον Β΄ ΠΠ και η πρώτη σωτηρία γυναίκας αιχμαλώτου όλων των εποχών. Τα ΜΜΕ ανήγαγαν την περίπτωση σε μείζον ζήτημα της σωτηρίας της και προστασίας της από τους υπέρμετρα αρσενικούς Ιρακινούς που την κακοποίησαν σεξουαλικά στοχεύοντας στο να γίνει γνωστός ο ήπιος και αθώος χαρακτήρας της. Στην πραγματικότητα αυτό που έθεταν ως ζήτημα ήταν η ακαταλληλότητα των γυναικών στο στρατό και η ειδική μεταχείρισή τους κατά τρόπο ώστε ο εχθρός να μην τις εκμεταλλευτεί σεξουαλικά, καθώς και ο ηρωισμός των ίδιων που έπρεπε να χρησιμοποιήσουν βία ώστε να σώσουν τις «γυναίκες τους».⁶⁶ Ακόμη και αν οι γυναίκες αυτές συμμετείχαν στον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας που κήρυξαν οι ΗΠΑ, στην αντίληψη του κοινού προβλήθηκαν ως άτομα που χρειάζονταν προστασία. Η «νομιμοποίηση» του πολέμου και της βίας και η ιστορική σύνδεση της γυναίκας ως πλάσμα εύθραυστο που χρειάζεται κάποιον διαχειριστή για να την προστατεύσει εδραιώνει εκ νέου την ανισότητα των δύο φύλων και την κυριαρχία των ανδρών.

Σε διεθνές επίπεδο η αντίληψη και ο ορισμός της ασφάλειας από τις κυρίαρχες θεωρίες υπονοεί την ασφάλεια ενός κράτους έναντι ενός άλλου. Το γεγονός αυτό προκαλεί ανασφάλεια σε εθνικό επίπεδο, καθώς οδηγεί τα κράτη σε διαρκείς εξοπλισμούς και σε αύξηση του στρατιωτικού έμφυχου δυναμικού, ευνοώντας τον πόλεμο και όχι την ειρήνη. Ο αντίλογος, όπως αυτός του Adam Jones που αναφέρεται μεταξύ άλλων σε περιπτώσεις όπως η γενοκτονία της Σρεμπρένιτσα, καταμετρά ως

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Laura Sjoberg, “Women fighters and the ‘beautiful soul’ narrative”, *International Review of the Red Cross* 92(877), 2010, p. 60.

ισάριθμες τις περιπτώσεις βίας και θανάτου με βάση το φύλο, δηλαδή τους άνδρες.⁶⁷ Ο Jones προσπαθεί να θέσει τον άντρα ως θύμα πολλών μορφών βίας, δίνοντας μια απάντηση στην μονόπλευρη θυματοποίηση των γυναικών. Οι θεωρητικοί του φεμινισμού εξετάζουν και μελετούν τις περιπτώσεις των ατόμων που είναι περισσότερο περιθωριοποιημένα στις βαθμίδες της κοινωνίας. Εξετάζουν τις φωνές και τις απόψεις των γυναικών, ως παράγοντα σταθερά παραμελημένο από τη θεωρητική διαμάχη των Διεθνών Σχέσεων, αλλά δεν παραλείπουν να διευκρινίζουν την επίδραση του δυισμού θηλυκότητα/αρρενωπότητα σε άντρες και γυναίκες.

⁶⁷ Rachel Hastie, “Book review: *Gender Inclusive: Essays on Violence, Men, and Feminist International Relations* by Adam Jones”, *Gender and Development* 17(3) 2009, pp. 535-537.

Περιπτωσιολογική μελέτη των πολέμων στην πρώην Γιουγκοσλαβία

Οι συμβολικοί πατέρες

Niko ne pripada tu više nego ti
[Κανείς δεν ανήκει εδώ περισσότερο από σένα]⁶⁸

Οι πόλεμοι στην πρώην Γιουγκοσλαβία συνιστούν μια ιδιότυπη περίπτωση για τη θεωρία του φεμινισμού, τουλάχιστον λόγω της θεωρητικής απόκλισης που έλαβε ο τοπικός φεμινισμός με αυτόν της Δύσης και του διαχωρισμού του τοπικού φεμινισμού σε εθνικιστικό και μη. Οι διαχωρισμοί αυτοί έχουν αξία στο επίπεδο που επηρεάζουν την έννοια του милитарισμού της κοινωνίας και την προσωπική εμπειρία των γυναικών. Ακόμη περισσότερο επηρεάζουν τον προσδιορισμό της ασφάλειας καθώς έρχεται σε αντιπαράθεση με την ενιαία αντίληψη της ασφάλειας που αναπτύσσεται στον φεμινισμό δυτικού τύπου. Η διάδραση των εθνικοτήτων ως ενότητες με ομοιότητες και διαφορές, οι εχθροπραξίες και η φύση τους και η επέμβαση του NATO, δημιουργεί έναν πίνακα αλληλοσυγκρουόμενων στοιχείων που οδηγεί τη φεμινιστική θεωρία να εξετάσει με νέους όρους τον αποκλειστικό χώρο των γυναικών και τις συνέπειες του πολέμου σε αυτές.

Πρακτικά ο βιασμός χρησιμοποιήθηκε ως όπλο πολέμου σε αρκετές περιπτώσεις. Ωστόσο, νομικά και θεσμικά κατοχυρώθηκε ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας μετά από τους μαζικούς βιασμούς ως επί το πλείστον μουσουλμάνων γυναικών στη Βοσνία. Οι εισηγήσεις του συμβουλίου των Ηνωμένων Εθνών για τις σεξουαλικές ακρότητες σε βάρος γυναικών στην πρώην Γιουγκοσλαβία ανήγαγαν τον βιασμό σε έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και υιοθετήθηκαν από το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία, το οποίο ήταν το πρώτο διεθνές δικαστήριο που καταδίκασε άτομο για βιασμό ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας.⁶⁹ Το ψήφισμα 1325⁷⁰ του

⁶⁸ Πρόκειται για τον τίτλο του βιβλίου της Miranda July που χρησιμοποιήθηκε ως σλόγκαν της 54th Έκθεσης October Salon, του Πολιτιστικού Κέντρου του Βελιγραδίου. Το θέμα αφορούσε τη φεμινιστική προσέγγιση των «υποκειμενικοτήτων» και την αποστεωμένη δομή των πατριαρχικών θεσμών γνώσης. Τα έργα τέχνης στόχευαν στην ανάδειξη του αόρατου, του κρυμμένου και του κατασκευασμένου χωροχρόνου των γυναικών και, εν τέλει, στην παρουσίαση της κοινής γνώσης ως ορίου και φραγμού για την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή και συμβολή των γυναικών. “54th October Salon: No one belongs here more than you” <<http://oktobarskialon.org/2013/10/54-oktobarski-salon-niko-ne-pripada-tu-vise-nego-ti?lang=en>> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

⁶⁹ Αφορά την υπόθεση των Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac και Zoran Vukovic, μέλη του στρατού των Σέρβων της Βοσνίας, οι οποίοι καταδικάστηκαν σε φυλάκιση 60 ετών συνολικά για βιασμούς και υποδούλωση μουσουλμάνων κοριτσιών και γυναικών στην περιοχή της Foca το 1992. Βρέθηκαν ένοχοι

Συμβουλίου Ασφαλείας νομιμοποιεί τη συμμετοχή των γυναικών στις διαδικασίες για την εγκαθίδρυση της ειρήνης σε χώρες με ένοπλες συγκρούσεις, αναγνωρίζοντας τη συμβολή τους ως σημαντική για την επίτευξη σταθερότητας στην περιοχή και καθιστά τον μέχρι πρότινος αποκλεισμό των γυναικών από πολιτικές αποφάσεις φραγμό για την πολιτική και κοινωνική σταθερότητα. Από την άλλη, το ψήφισμα 1820 του Συμβουλίου Ασφαλείας⁷¹ κατοχύρωσε νομικά και οριστικά τον βιασμό/σεξουαλική επίθεση ως τακτική πολέμου και απειλή κατά της διεθνούς ασφάλειας, καθορίζοντας με αυτόν τον τρόπο ένα νομικό εργαλείο για την αποτροπή των μαζικών βιασμών που έλαβαν χώρα στους πολέμους της Βοσνίας. Η θεωρία του φεμινισμού επικροτεί τις προσπάθειες των διεθνών οργανισμών, όπως ο ΟΗΕ, ωστόσο εντοπίζει τις αιτίες και τις λύσεις σε βαθύτερα συστημικά συμβάντα και πολιτισμικές γνωσιακές εξιστορήσεις.

Στην περίπτωση των πολέμων της πρώην Γιουγκοσλαβίας ο εθνικισμός καθόρισε και μεγέθυνε τις εχθροπραξίες μεταξύ των χωρών ή εθνοτικών ομάδων και δημιούργησε τη διχοτόμηση των φεμινιστών σε αυτοπροσδιορισμούς των ομάδων ως «πρώτα έθνος, μετά γυναίκα» και «πρώτα γυναίκα, μετά έθνος». Ο διαχωρισμός των φεμινιστριών των εμπλεκόμενων χωρών εκδηλώθηκε με την κατάρρευση της ομοσπονδίας, τη στιγμή που έπρεπε να λάβουν θέση ως υπερασπιστές της πατρίδας. Μια ανάλυση στο παρελθόν της πρώην Γιουγκοσλαβίας και στη φεμινιστική δράση θα

για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και παραβιάσεις του δικαίου του πολέμου. Η κατηγορία ότι οι βιασμοί αυτοί συνιστούσαν έγκλημα κατά της ανθρωπότητας στοιχειοθετήθηκε σε τρεις κεντρικούς ισχυρισμούς: α) Οι βιασμοί στις επιθέσεις αυτές κατά αμάχων ήταν εκτενείς και συστηματικοί, β) Για να στοιχειοθετηθεί η κατηγορία ότι ο βιασμός ήταν 'συστηματικός και εκτενής', ο εισαγγελέας απέδειξε πως η τακτική ήταν επαναλαμβανόμενη και συνεχής (συστηματική) και ότι αυτό που συνέβη στη Foca ήταν αντιπροσωπευτικό δείγμα των σερβικών μεθόδων εθνοκάθαρσης στη Βοσνία (εκτενής). Γ) Ο βιασμός δεν ήταν απλά μια ατομική πράξη, αλλά μια αλυσίδα διαταγών. Αυτό δεν σήμαινε ότι ένας αξιωματικός διοικητής είχε διατάξει τους άνδρες του να βιάσουν, αλλά ότι ο βιασμός τελούταν εν γνώσει του και δεν έκανε τίποτα να τον σταματήσει.» John Hagan, "How rape became a crime against humanity", Center of Law and Globalization <http://clg.portalxm.com/library/keytext.cfm?keytext_id=74> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

⁷⁰ Ψηφίστηκε το 2000 ως έκκληση και σύσταση στις χώρες για την υιοθέτηση μιας έμφυλης προοπτικής στον σχηματισμό και εφαρμογή συμφωνιών για τη σταθερότητα και την ειρήνη. Η συμμετοχή των γυναικών στις εκλογικές και νομοθετικές διαδικασίες εγγυάται την ισότητα και τη δικαιοσύνη μεταξύ των δύο φύλων. Η εκλογική διαδικασία των χωρών μετά τις συγκρούσεις πρέπει να χαρακτηρίζεται από δίκαιη δομή και λειτουργία των διαδικασιών που αφορούν το νομικό πλαίσιο, την πολιτική συμμετοχή, την εγγραφή των ψηφοφόρων, την εκπαίδευση ψηφοφόρων, τη διεξαγωγή και επιτήρηση των εκλογών, καθώς και τις έμφυλες συστάσεις. United Nations, *Women and Elections: Guide to Promoting the Participation of Women in Elections*, United Nations Department of Public Information, 2005.

⁷¹ Ακολουθούν ψηφίσματα όπως το 1820, 1880, 1889 και 1960, τα οποία συμπληρώνουν και εφιστούν την προσοχή σε θέματα όπως η σεξουαλική βία και η συμμετοχή των γυναικών σε συμφωνίες και διαπραγματεύσεις για την προστασία και σταθερότητα της διεθνούς ειρήνης. Peace Women, "General: women, peace and security" <http://www.peacewomen.org/themes_theme.php?id=1> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

μπορούσε να μας βοηθήσει στην κατανόηση της διάσπασης μεταξύ των τοπικών φεμινιστών και της διάδρασης με τον φεμινισμό της Δύσης.

Είναι αυτή η ερευνητική διαδικασία που προτείνει και προωθεί ο φεμινισμός για να καταλήξει στη συμπερασματική ερμηνεία των επιλογών. Άλλωστε, θα ήταν μια προδοσία της φύσης της θεωρίας του φεμινισμού αν παράμετροι όπως η εθνικότητα, ο τόπος και ο χρόνος δεν λαμβάνονταν υπόψη για την καταγραφή των γεγονότων και εν τέλει για τον ορισμό του πολέμου και της ασφάλειας ειδικότερα στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Η περίπτωση των πολέμων στην πρώην Γιουγκοσλαβία προκάλεσε έντονη δραστηριοποίηση των φεμινιστών στο εξωτερικό. Σύμφωνα με την Dunranka Zarkov, «[τ]ο παράδοξο είναι πως μέσα σε όλη αυτή την φεμινιστική φρενίτιδα σχετικά με τη Γιουγκοσλαβία, ο γιουγκοσλάβικος φεμινισμός γλίστρησε από τα μάτια. Όλα τα άλλα μελετήθηκαν, πόλεμος, εθνικότητα, βία, βιασμοί, τα δικαιώματα των γυναικών, το διεθνές δίκαιο, αλλά όχι ο γιουγκοσλάβικος φεμινισμός».⁷²

Οι φεμινιστές της πρώην Γιουγκοσλαβίας και ειδικότερα εκείνοι του δεύτερου κύματος, δεν είχαν σημείο αναφοράς της κριτικής τους το πατριαρχικό κράτος. Ιστορικά, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ακόμη και κατά την περίοδο της βασιλείας, οι γυναίκες της Γιουγκοσλαβίας υπήρξαν δραστήριες στον αντιφασιστικό αγώνα.⁷³ Οι γυναίκες θεωρήθηκαν από το Κομμουνιστικό Κόμμα ένας σημαντικός τροχός για τη σοσιαλιστική επανάσταση. Η συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή του τόπου, στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες και στις κοινωνικές εκδηλώσεις έδειχνε μια πρωτοτυπία των πατριαρχικών Βαλκανίων. Τα δικαιώματά τους στην υγεία, στην εργασία και σε κάθε άλλο πρακτικό ή θεωρητικό ζήτημα ήταν η βάση της ισότητας που δεν άφηνε περιθώρια για τις φεμινίστριες να αμφισβητήσουν την κυβέρνησή τους, καθώς η ισότητα στους νόμους θεωρήθηκε ως δεδομένη και αναμφισβήτητη. Οι ομοσπονδίες της Γιουγκοσλαβίας και η ελεύθερη μετακίνηση δημιούργησε έδαφος για την ανάπτυξη των φεμινιστικών οργανώσεων.

Στο Βελιγράδι δημιουργείται το 1978 η πρώτη ανεξάρτητη από την κυβέρνηση, φεμινιστική οργάνωση «Women and Society», προκαλώντας αντιδράσεις στην κοινωνία. Η κυβέρνηση θεώρησε μια τέτοια κίνηση ως αντίθετη με τον σοσιαλισμό, μία

⁷² Dubravka Zarkov, "Feminism and the disintegration of Yugoslavia: on the politics of gender and ethnicity", *Social Development Issues* 24(3), 2002, p. 59.

⁷³ Υπολογίζεται ότι συμμετείχαν περίπου 100.000 γυναίκες στον αγώνα των Παρτιζάνων κατά των ναζιστών στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Jelena Batinic, "Feminism, nationalism, and war: the 'Yugoslav case' in feminist texts", *Journal of International Women's Studies* 3(1), 2001, pp. 1-23.

αποσχιστική προσπάθεια κοινωνικών ομάδων, το αποτέλεσμα της επιρροής των δυτικών τύπων φεμινισμού και τελικά μια επικίνδυνη και ανεξέλεγκτη πράξη. Αυτή ήταν η αρχή της ανυπακοής των φεμινιστών στο σχεδιασμένο σοσιαλιστικό σύστημα της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Η ανυπακοή αυτή ολοκληρώθηκε με τη διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας, όταν οι φεμινίστριες επαναστάτησαν. Οι νέες μορφές της υπηκοότητας, ο διαφορετικός προσδιορισμός της εθνικότητας και ο διαχωρισμός από πολίτες της Γιουγκοσλαβίας σε διαφορετικές αυτόνομες εθνικότητες μετασημάτισε την φεμινιστική δράση. Αρχικά στο Πρώτο Φεμινιστικό Συνέδριο των φεμινιστών της Γιουγκοσλαβίας που πραγματοποιήθηκε το 1987 στη Σλοβενία, οι φεμινιστές αρνήθηκαν να ταυτίσουν τους εαυτούς τους με τις αναδυόμενες ανεξάρτητες χώρες, καθώς όλες τους παρέμεναν γυναίκες κάτω από ανδρική κυριαρχία και εξουσία και μοιράζονταν τις ίδιες ανησυχίες και εμπειρίες.

Όταν άρχισαν οι εχθροπραξίες, οι φεμινιστές της πρώην Γιουγκοσλαβίας ταύτιζαν τους εαυτούς με διαφορετικά συλλογικά συστήματα. Η μια ομάδα επέμεινε να αυτοπροσδιορίζεται ως φεμινιστές αντι-εθνικιστές, προσδίδοντας έμφυλη παρά εθνοτική διάσταση στην ταυτότητά τους, ενώ η άλλη λειτούργησε και συμπορεύτηκε με την εθνοτική ιδιαιτερότητα ως πρώτιστο στοιχείο δράσης και αντίληψης των ζητημάτων του πολέμου. Το τρίπτυχο φύλο, εθνικισμός και βιασμός μελετήθηκαν στα φεμινιστικά κείμενα με σκοπό να κατανοηθεί η μεταξύ τους διάδραση. Όπως αναφέρει η Andriana Zaharijevic, υπάρχουν τρία καθεστώτα του πολίτη μεταξύ των οποίων μετατοπίστηκαν οι ομάδες των κρατών.⁷⁴ Το πρώτο καθεστώς πολίτη αναγνωρίζεται στο πλαίσιο της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, η μετατόπιση του οποίου ήταν ο μετασηματισμός της πολυεθνικής σοσιαλιστικής ομοσπονδίας σε ξεχωριστά κράτη και έθνη. Το δεύτερο καθεστώς του πολίτη είναι η βίαιη διάλυση του πρώην κράτους και οι διαδικασίες οικοδόμησης του έθνους, ενώ το τελευταίο καθεστώς διαδραματίζεται στα μετασοσιαλιστικά κράτη μετά τις συγκρούσεις, τα οποία είναι σε μια διαδικασία πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μεταβάσεων. Τα τρία καθεστώτα του πολίτη έτσι όπως εφαρμόζονται στη γυναίκα έχουν σημασία για τη μετάλλαξη των ταυτίσεων ή υποκειμενικοτήτων των γυναικών και για τη μεταξύ τους σύνδεση.

⁷⁴ Andriana Zaharijevic, "Being an activist: feminist citizenship through transformations of Yugoslav and post-Yugoslav citizenship regimes", CITSEE Working Paper Series, Working paper 2013/28, The University of Edinburgh, p. 3.

Ενώ οι γυναίκες μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν χειραφετημένες και είχαν ίσα δικαιώματα και προνόμια με τους άντρες, μετά την άνοδο του σοσιαλιστικού κόμματος στην εξουσία ήταν απλά μέρος της εργατικής τάξης, μέσα στην οποία τους δόθηκαν χαρακτηριστικά και υποχρεώσεις που δεν ευνοούσαν τις ίδιες αλλά την κοινωνία των εργατών. Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, η διαφορά των φεμινιστών στη Γιουγκοσλαβία με αυτές της Δύσης έγκειται στο γεγονός πως οι πρώτες εντόπιζαν την πατριαρχία μόνο στην οικογένεια, στον ιδιωτικό χώρο, δίχως να αναγνωρίζουν την πατριαρχική φύση του σοσιαλιστικού συστήματος. Οι γυναίκες της Γιουγκοσλαβίας υπηρέτησαν ως μαχητές και δραστήριοι πολίτες, για να γίνουν τελικά οι μητέρες των εργατών στο σοσιαλιστικό σύστημα. Η μετατόπιση των υποκειμενικοτήτων τους είχε συμβεί ήδη δύο φορές, όταν επαναλήφθηκε στα νεοσύστατα κράτη έθνη μετά την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας. Από καλοήθεις αντιφρονούντες πολίτες στο σοσιαλιστικό σύστημα έγιναν ανυπάκουοι πολίτες στα εθνικά κράτη.⁷⁵

Η άρνηση των φεμινιστών να δεχτούν τη συνοριοποίηση και στρατικοποίηση των εθνών κρατών και, κατά συνέπεια, το πατριαρχικό κράτος που βασιζόταν πια στον εθνικισμό, ήταν στην ουσία μια αυτόνομη επιθυμία και μια επιλογή πάνω από τον ορισμό της εθνικότητας. Η αποσύνδεση της υπηκοότητας από τον εθνικισμό βασιζόταν στην ανάπτυξη μια ιδεολογικής βάσης, όπου η υπηκοότητα για τους φεμινιστές θα έπρεπε να αποχωριστεί από το αρσενικό επεκτατικό κράτος. Το νέο ανεξάρτητο κράτος όριζε τη γυναίκα ως παραγωγό της κοινότητας, ως ένα κτήμα που θεωρείται άβατο για τους ξένους. Οι βιασμοί σήμαιναν την καταστροφή της κοινότητας και την αμφισβήτηση της κρατικής ιδιοκτησίας επί της γυναίκας. Οι εναλλαγές του καθεστώτος του πολίτη μετασχημάτισαν το καθεστώς των φύλων και τη συνδετική τους σχέση με το κράτος. Η περίπτωση των φεμινιστριών της Σερβίας και εκείνων της Κροατίας είναι χαρακτηριστική για την πολιτική ταυτότητα των φεμινιστών και την επιλογή της ταυτοποίησης με έμφυλα ή εθνικιστικά αισθήματα και πρότυπα. Οι φεμινιστές στη Σερβία αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν και να είναι μέρος της εθνικιστικής πολιτικής του κράτους τους και προέβησαν σε αντιπολεμικές διαμαρτυρίες κατηγορώντας τον εθνικισμό των Σέρβων ως μιλιταριστική τακτική, στην οποία θύματα είναι οι γυναίκες από όλες τις χώρες.

Η οργάνωση Women in Black στο Βελιγράδι ήταν μια αντι-εθνικιστική οργάνωση φεμινιστών που με υπομνήματα, διαμαρτυρίες σε δρόμους, αφίσες και άλλου

⁷⁵ Ibid.

είδους κριτική στην κυβέρνηση του Milosevic, καλούσε όλες τις γυναίκες ανεξαρτήτως φυλής και εθνικότητας να αντισταθούν στις милитарιστικές βλέψεις και στην προστασία των γυναικών από τις ακρότητες του πολέμου. Από την άλλη, στην Κροατία οι περισσότεροι φεμινιστές ταυτίστηκαν με το όραμα του νέου κράτους, διατηρώντας και προστατεύοντας την εθνικότητα τους ως πρώτιστο στοιχείο πολιτικής ταύτισης. Οι οργανώσεις αυτές δεν συμερίστηκαν την άποψη που εξηγούσε τον βιασμό των γυναικών ως στοιχείο αρσενικής επιθετικότητας και ανδρικής εξουσίας αλλά ως πράξη Σέρβων ανδρών που τιμωρούσαν βιάζοντας γυναίκες, επειδή ήταν μουσουλμάνες ή Κροάτισσες. Το μένος των φεμινιστών της Κροατίας κατά των αντι-εθνικιστών ήταν τόσο έντονο που καταδίκασαν δημόσια τις αντιδράσεις των ομοεθνών τους, χαρακτηρίζοντας τες ως «προδότριες» και «μάγισσες».⁷⁶

Παρατηρώντας πώς η έννοια της ασφάλειας και του πολέμου σε τοπικό επίπεδο καθορίστηκε από την εθνικότητα, θα πρέπει να εξετάσουμε πώς αντικατοπτρίστηκε αυτή στα κείμενα των φεμινιστών της Δύσης. Η Catharine MacKinnon υιοθέτησε την άποψη των Κροατών φεμινιστών, χρησιμοποιώντας τον όρο «γενοκτονικός βιασμός», δηλαδή έγκλημα κατά ενός κράτους παρά έγκλημα φύλου. Κατονομάζει τους βιασμούς στη Βοσνία ως τέτοιους, επειδή ο Σέρβος εθνικιστής, βάρβαρος άντρας βίασε την μουσουλμάνη ή την Κροάτισσα λόγω της εθνικότητας τους. Η MacKinnon ερευνά την πορνογραφία ως μια από τις πιο δυνατές αιτίες της υποταγής των γυναικών και την ανάπτυξη αισθημάτων κυριαρχίας και υπεροχής των ανδρών. Σε αυτή την περίπτωση, θεωρεί ότι η πορνογραφία στη Σερβία ήταν τόσο έντονη που γαλούχησε τους Σέρβους άνδρες με αισθήματα έμφυλης βίας και υποταγής των γυναικών μέσω του σεξουαλικού καταναγκασμού.

Μάλιστα το 1993 στο Συνέδριο για τα Ανθρώπινα δικαιώματα που πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη, η MacKinnon δείχνοντας την εχθρική της διάθεση προς τις Σέρβες φεμινίστριες, δεν δίστασε να τις ρωτήσει για ποιον λόγο είναι ακόμη

⁷⁶ Αφορά την περίπτωση των πέντε φεμινιστών από την Κροατία, των Slavenka Drakulic, Rada Ivekovic, Vesna Kesie, Jelena Lovric και Dubravka Ugresie. Οι γυναίκες αυτές επικρίθηκαν για τα γραπτά τους που είχαν δημοσιευτεί εκτός συνόρων και για τη μη πατριωτική τους στάση στο ζήτημα των βιασμών, για την ανάγνωση ξένης βιβλιογραφίας και για συνεχόμενη κριτική στη νέα κυβέρνηση. Το άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Globes* δεν σταμάτησε μόνο στην κριτική τους, αλλά δημοσίευσε και προσωπικά δεδομένα (ονόματα οικογενειών, διευθύνσεις, τηλέφωνα) των πέντε φεμινιστών, αποδίδοντας το μη πατριωτικό τους αίσθημα στις καταγωγές ή στους γάμους ορισμένων από αυτές με Σέρβους και Βόσνιους. Το άρθρο του περιοδικού είχε τίτλο «Οι φεμινίστριες της Κροατίας βιάζουν την Κροατία!» και κυκλοφόρησε το 1992. “Five women who won’t be silenced”, *The Nation*, May 10, 1993.

ζωντανές, αν είναι ενάντια στην κυβέρνησή τους.⁷⁷ Οι αλλαγές που συνέβησαν στο γεωπολιτικό πεδίο της πρώην Γιουγκοσλαβίας προκάλεσαν εξίσου μετατοπίσεις στο φεμινιστικό κίνημα. Οι γυναίκες που κάποτε στήριζαν και προωθούσαν τα οικουμενικά ανθρώπινα δικαιώματα, χωρίστηκαν σε αντιφρονούντες και υπερασπιστές της εθνικής ατζέντας του κράτους. Αυτό που δεν ερεύνησαν ή κατανόησαν ποτέ οι φεμινιστές της Γιουγκοσλαβίας ήταν η πατριαρχική δομή της κοινωνίας ανεξαρτήτως του οικονομικού και πολιτικού συστήματος, μια πατριαρχία που εκδηλώνεται μέσω άγραφων κανόνων και συμπεριφορών. Στον ίδιο φαύλο κύκλο συμμετείχαν και οι φεμινιστές της Δύσης που υποστήριζαν ότι ο βιασμός ήταν πολιτικό εργαλείο που εξυπηρετούσε την εθνοκάθαρση και έγινε μόνο με βάση την εθνικότητα των γυναικών και όχι την υπόστασή τους ως γυναίκες.

Η Cynthia Enloe ανέλυσε την έννοια της στρατικοποίησης στις διαστάσεις που δεν μπορεί κανείς να διακρίνει με γυμνό μάτι. Για την Enloe οι θεσμικές διαδικασίες στρατικοποίησης σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής είναι τόσο καλά οργανωμένες που εκλαμβάνονται ως φυσικές. Αυτό που μπορεί να κάνει κάποιος είναι να δει πάνω και πέρα από εκείνες, αποδομώντας κάθε λεπτομέρεια που τις εντοχίζει: «Όταν ο πατριαρχικός κόσμος είναι ‘επικίνδυνος’, ο αρσενικός άντρας και η θηλυκή γυναίκα αναμένεται να αντιδράσουν με αντίθετο αλλά συμπληρωματικό τρόπο. Ένας ‘αληθινός άνδρας’ θα γίνει ο προστάτης σε έναν τέτοιο κόσμο. Θα καταπιέσει τους φόβους του για να υπερασπιστεί την αδύναμη γυναίκα και τα παιδιά. Στον ίδιο ‘επικίνδυνο κόσμο’ η γυναίκα θα στραφεί με ευγνωμοσύνη και προσμονή στους πραγματικούς ή συμβολικούς πατεράδες και συζύγους της.»⁷⁸

Είναι αυτή η σχέση προστάτη/θύματος που θεσμοποιήθηκε στο πλαίσιο των κοινωνικών δομών. Μια τέτοια περίπτωση ανάμεσα σε πολλές είναι αυτή των δηλώσεων του Ali Sukrija, μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος του Κοσόβου, όταν είπε πως οι Σέρβες γυναίκες στο Κόσοβο χρησιμεύουν μόνο ως πόρνες σε καφενεία. Η δήλωσή του προκάλεσε αντιδράσεις στις Σέρβες του Κοσόβου οι οποίες ζήτησαν την άμεση επέμβαση του γιουγκοσλάβικου στρατού ή αλλιώς, όπως ορίστηκε από την Enloe, των «συμβολικών πατεράδων και συζύγων», γράφοντας σε πλακάτ πως οι ίδιες έδωσαν τους γιους τους στον γιουγκοσλάβικο στρατό, έτσι ο στρατός είχε την

⁷⁷ Batinic, “Feminism, nationalism, and war”.

⁷⁸ Cynthia Enloe, *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, London: University of California Press, 2000, p. 12.

υποχρέωση να τις υπερασπιστεί από τις προσβολές των Αλβανών ανδρών.⁷⁹ Η τιμή και μη σπύλωση των γυναικών είναι πολύ σημαντική στην κοινωνική συνύπαρξη, γεγονός που ωθεί τους άντρες των οικογενειών να θεωρούν τις προσβολές προς τις γυναίκες της οικογένειας αιτία ακόμη και για φόνο. Στα Βαλκάνια η λεκτική και πρακτική ατίμωση των γυναικών είναι ακόμη και σήμερα ένα ισχυρό πατριαρχικό κατάλοιπο που οδηγεί στις μεγαλύτερες ωμές πράξεις βίας.

Η αντίληψη και νομική υπόσταση του βιασμού ως όπλο πολέμου και εργαλείο εθνοκάθαρσης, ειδικά στην περίπτωση της Βοσνίας ελλοχεύει κινδύνους. Ο βιασμός των γυναικών στη Βοσνία προκάλεσε αντιδράσεις στη διεθνή κοινότητα, παρότι σε χώρες όπως η Σομαλία οι μαζικοί βιασμοί ήταν άλλη μία έντονη πραγματικότητα. Η απαγόρευσή του ως όπλο πολέμου δεν σημαίνει ότι καταδικάζεται με την ίδια αυστηρότητα στην ιδιωτική σφαίρα. Ο βιασμός των γυναικών ενός έθνους από τους άνδρες άλλου εχθρικού έθνους σημαίνει την μόλυνση όλης της κοινότητας. Οι βιασμοί των Βοσνίων γυναικών σήμαιναν τον βιασμό ολόκληρης κοινότητας και τον ντρόπιασμα των «πατεράδων και συζύγων» που δεν είχαν την ικανότητα να τις προστατέψουν. Οι ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες ήταν εθνική ζημία, καθώς το βρέφος στην πατριαρχική κοινωνία παίρνει την εθνικότητα του πατέρα, δηλαδή του βιαστή.

Οι μωώδεις σωτήρες

Αφού εξετάσαμε την σχέση εθνικισμού/φύλου και πώς αυτή σχημάτισε και προσδιόρισε το ζήτημα του βιασμού, θα προχωρήσουμε στη μελέτη των ανθρωπιστικών επεμβάσεων και πώς αυτές καθόρισαν ή προσδιόρισαν την ασφάλεια και το εμπόλεμο κλίμα στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Η διασφάλιση της παγκόσμιας ασφάλειας εκφράστηκε από τον Πόλεμο του Κόλπου με τις ένοπλες επεμβάσεις του NATO σε πολέμους με σκοπό την διασφάλιση της δημοκρατίας, της ειρήνης και της σταθερότητας του διεθνούς συστήματος. Η φεμινιστική θεωρία επισημαίνει τους κινδύνους, αναλύοντας της στρατικοποιημένη συμπεριφορά των στρατιωτών και την αποτυχία να προσφέρουν ασφάλεια ειδικότερα στον άμαχο πληθυσμό, κατά πλειοψηφία γυναίκες και παιδιά. Η εκπαίδευση των στρατευμάτων πολλές φορές ευνοεί βίαιες συμπεριφορές των ίδιων και κατάχρηση της εξουσίας τους ως ειρηνευτικές δυνάμεις στις χώρες που επεμβαίνουν. Στους πολέμους της πρώην Γιουγκοσλαβίας και

⁷⁹ Jovanka Stojasvljevic, “Women, conflict, and culture in former Yugoslavia”, *Gender and Development* 3(1), 1995, pp. 36-41.

ειδικότερα στη Βοσνία και στο Κόσοβο η πορνεία, το εμπόριο οργάνων, οι βιασμοί από μέλη των στρατευμάτων του NATO ήταν συχνά φαινόμενα.

Στη διαδικασία της επέμβασης με σκοπό τη σωτηρία και την επίτευξη σταθερότητας υποκρύπτονται ιδεολογικές διαδικασίες που αναπαράγουν και εγείρουν ζητήματα υποτέλειας. Η ευθύνη για προστασία όπως αυτή πραγματώνεται στην ομώνυμη αρχή (R2P), όχι μόνο αντιλαμβάνεται τη γυναίκα ως θύμα αλλά την προτάσσει ως θύμα του δικού της πολιτισμού, στην προκειμένη περίπτωση θύμα του βαλκανικού εθνικισμού και ιδιοσυγκρασίας. Η ηγεμονική επικράτηση του πολιτισμού της Δύσης, υπόλειμμα των αποικιοκρατικών εμπειριών, υπονομεύει τόσο νοητικά όσο και πρακτικά την καταγωγή της γυναίκας και το πολιτιστικό της περιβάλλον ως κατώτερο. Η υποκειμενικότητα των θεατών σχηματίζεται από την ηρωική αφήγηση και την αντιπαραβολή του θύματος προς την εξουσία των σωτήρων. Αυτές τις διαστάσεις των επεμβάσεων τόνισαν οι μετααποικιακοί φεμινιστές, οι οποίοι επέκριναν το NATO και τις ΗΠΑ για την ιμπεριαλιστική πολιτική τους που υποκρύπτεται στην ανθρωπιστική επέμβαση.

Η επεμβάσεις επέφεραν επιδείνωση της κατάστασης των γυναικών σε ζητήματα όπως η πορνεία και το εμπόριο λευκής σαρκός, τα οποία ευνοήθηκαν από την εγκατάσταση των οργανισμών και στρατιωτών στις εμπόλεμες περιοχές. Η μεταπολεμική εποχή στις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας και τα ποσοστά των οίκων ανοχής δείχνουν ακόμη περισσότερο την ζοφερότητα της κατάστασης και την αποτυχία των διεθνών οργανισμών μακροπρόθεσμα. Στην περίπτωση του πολέμου στο Κόσοβο το ποσοστό των βιασμών δεν είναι γνωστό καθώς η επιφυλακτικότητα των γυναικών για στιγματισμό ήταν έντονη. Για αυτόν τον λόγο αρνήθηκαν την εμπλοκή τους στο Ειδικό Δικαστήριο για την Πρώην Γιουγκοσλαβία. Η αλβανική κοινότητα του Κοσόβου ήταν αυστηρά παραδοσιακή και πατριαρχική βασισμένη στο «Κανούν» και στους άγραφους κανόνες που θεσμοθετούν τις ηθικές και πρακτικές υποχρεώσεις τους. Η βία στην ιδιωτική σφαίρα των γυναικών είναι μια πραγματικότητα που γίνεται αντιληπτή ως φυσική και, συνεπώς, ανεκτή από τις γυναίκες. Η απομόνωσή τους στο σπίτι και ο φόβος της κοινωνικής κριτικής απαγόρευε τις γυναίκες να καταγγέλλουν βιασμό ή άλλη μορφή βίας στον οικογενειακό τους χώρο.

Σε μια τόσο παραδοσιακή κοινωνία οι γυναίκες αρνήθηκαν να καταγγείλουν επώνυμα τους βιασμούς τον καιρό του πολέμου. Ακόμη και εδώ ο βιασμός χρησιμοποιήθηκε ως μέσο εκβιασμού των οικογενειών να εγκαταλείψουν τα σπίτια

τους. Τα ποσοστά των βιασμών που προκύπτουν από συνεντεύξεις και μαρτυρίες είναι πάνω από 1000.⁸⁰ Η αγριότητα των βιασμών ήταν έντονη, καθώς ομαδικοί βιασμοί τελούνταν συνήθως από 2 μέχρι 12 δράστες, οι οποίοι ανήκαν σε στρατιωτικές και παραστρατιωτικές σέρβικες οργανώσεις. Ο στιγματισμός του θύματος επιτελούταν όχι μόνο ψυχολογικά, αλλά και με ακρότητες, όπως αφαίρεση των γεννητικών οργάνων, φάρμακα, τατουάζ με σέρβικα σύμβολα, μελανιές, δαγκώματα. Ένα άλλο ζήτημα γυναικείας εκμετάλλευσης και σεξουαλικής βίας ήταν η πορνεία. Οι δυνάμεις της KFOR όχι μόνο απέτυχαν να αποτρέψουν την πορνεία και τα παράνομα κυκλώματα που λόγω της αποσταθεροποίησης και του νομικού κενού έδρασαν ανενόχλητα, αλλά έγιναν και οι ίδιοι μέρος της εκμετάλλευσης.⁸¹ Οι γυναίκες εξαναγκάστηκαν σε πορνεία, ενώ βρίσκονταν σε στρατόπεδα προσφύγων στα Σκόπια και στην Αλβανία και πουλήθηκαν σε δυτικές χώρες (π.χ. Ιταλία και Βέλγιο). Στο Κόσοβο μεταφέρθηκαν και γυναίκες άλλων χωρών (Μολδαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία) παρά την θέληση τους, για να εργαστούν ως ιερόδουλες.

Το ζήτημα με τους στρατιώτες του NATO είναι όχι μόνο η μη αποτροπή τέτοιων ζητημάτων, γεγονός που δείχνει την αποτυχία τους, αλλά η «κατανάλωση» και συμμετοχή σε όλη την παράνομη αλυσίδα της πορνείας. Μαρτυρίες δείχνουν πως η συμμετοχή του προσωπικού των KFOR στην πορνεία δεν εξαντλείται μόνο στην πελατεία, αλλά και στην ίδια τη διακίνηση γυναικών, κάτι που είχε ξανασυμβεί και με το προσωπικό της UNPROFOR στην Κροατία. Ο αριθμός των οίκων ανοχής μετά το 1999 αυξήθηκε κατακόρυφα λόγω της ζήτησης από τα στρατεύματα της KFOR, αλλά και από το προσωπικό των διεθνών οργανισμών, όπως ο ΟΑΣΕ και διάφορες ανθρωπιστικές οργανώσεις εγκατεστημένες στο Κόσοβο. Την ίδια χρονιά, λειτούργησαν 18 οίκοι ανοχής στο Κόσοβο, από τους οποίους αυτός στο Gjilan εξυπηρετούσε Αμερικανούς στρατιώτες, στο Prizren ως επί το πλείστον Γερμανούς στρατιώτες, στο Peje πελάτες Ιταλούς στρατιώτες και στη Mitrovica Γάλλους. Το 2001 οι οίκοι ανοχής ξεπέρασαν τους 75.⁸²

Η δράση των ειρηνευτικών δυνάμεων, σύμφωνα με αυτούς που στηρίζουν τη βιολογική σεξουαλική ορμή του άντρα, αλλά και την ανάγκη των στρατιωτών να

⁸⁰ Rachel Wareham, “No safe place: an assessment on violence against women in Kosovo”, Report, United Nations Development Fund for Women (UNIFEM) Prishtina, 2000, p. 62.

⁸¹ Ο Pringle αναφέρεται στην περίπτωση 12 γυναικών που τις είχαν συγκεντρώσει στο αρχηγείο των ρωσικών στρατευμάτων και κακοποιήθηκαν σεξουαλικά από Ρώσους και Αμερικανούς της KFOR, καθώς και από Αλβανούς Κοσοβάρους πελάτες. Ibid, p. 83.

⁸² Ibid, pp. 95-97.

διασκεδάσουν, εδράζει σε μια πατριαρχική αντίληψη του ρόλου των γυναικών ως αντικείμενα χρήσης για τον στρατιώτη, ο οποίος κινδυνεύει κάθε μέρα στο πεδίο της μάχης. Είναι αυτή η ανδρική αλληλεγγύη που εκφράζεται με την κάλυψη των στρατιωτών από τους ανωτέρους σε πράξεις που καταστρατηγούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία οι ίδιοι πήγαν να υπερασπιστούν. Η κατάχρηση της εξουσίας των στρατιωτών και η παρέκκλιση από τον ρόλο του σωτήρα σε εκμεταλλευτή ήρθε να αντικαταστήσει τις εξουσιαστικές σχέσεις των βιαστών με τις γυναίκες κατά την διάρκεια του πολέμου.

Στη Βοσνία η υπογραφή της συμφωνίας Dayton και η εκεχειρία το 1995, φαίνεται πως δεν επέφεραν σημαντικά αποτελέσματα στην ασφάλεια και βελτίωση της θέσης των γυναικών. Το εμπόριο λευκής σαρκός και η πορνεία αναπτύχθηκαν ραγδαία μετά το 1995, όταν αναγνωρίστηκαν περίπου 200 μέρη παράνομης πορνείας και εμπόριο γυναικών και περίπου 2.000 περιπτώσεις γυναικών από την πρώην Σοβιετική Ένωση που εξαναγκάστηκαν να δουλέψουν ως ιερόδουλες στην Βοσνία.⁸³ Ο εξαναγκασμός των γυναικών να προσφέρουν υπηρεσίες στους πελάτες περιλάμβανε αφαίρεση προσωπικών ταξιδιωτικών εγγράφων και σωματική και ψυχική βία. Η εμπλοκή της επίσημης βοσνιακής αστυνομίας διευκόλυνε τέτοιες παράνομες δραστηριότητες, στις οποίες εμπλεκόμενοι ήταν για άλλη μια φορά διεθνείς οργανώσεις και οργανισμοί που ήταν υπεύθυνοι για την σταθερότητα και ασφαλή ανοικοδόμηση της Βοσνίας. Η περίπτωση της Διεθνούς Αστυνομικής Δύναμης (IPTF) που είχε λάβει την εξουσιοδότηση από το Συμβούλιο Ασφαλείας να επιβλέπει και να υποστηρίζει το έργο της τοπικής αστυνομίας είναι μια από τις πολλές περιπτώσεις των διεθνών απεσταλμένων που συμμετείχαν στην παράνομη εμπορία λευκής σαρκός.⁸⁴

⁸³ Human Rights Watch, Children's Rights Division, "Trafficking of women and girls to Bosnia and Herzegovina for forced prostitution", Report, Submission for the United Nations Committee on the Rights of the Child <http://crin.org/docs/resources/treaties/crc.39/Bosnia_HRW_ngo_report.pdf> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

⁸⁴ Η Kathryn Bolkonac ήταν εργαζόμενη σε μια από τις 25 κορυφαίες αμερικανικές εταιρείες υπηρεσιών με περισσότερους από 23.000 εργαζομένους παγκοσμίως. Η εταιρεία με την επωνυμία DynCorp Technical Services παρείχε υποστήριξη στον αμερικάνικο στρατό της Βοσνίας και στρατολογούσε στρατιώτες για την IPTF. Η Bolkonac εστάλη το 1999 στη Βοσνία για να διεξαγάγει έρευνα για τις νέες γυναίκες της Ανατολικής Ευρώπης που εξαναγκάστηκαν στην πορνεία. Αυτό που ανακάλυψε η ίδια στάθηκε αφορμή για την απόλυση και απομάκρυνσή της από την Βοσνία. Η Bolkonac μήνυσε την εταιρεία για την άδικη και αδικαιολόγητη απόλυση της, στην οποία και δικαιώθηκε. Η περίπτωση της δεν ήταν η μόνη, καθώς και άλλοι εργαζόμενοι απολύθηκαν για τον ίδιο λόγο. Η ανακάλυψή της είχε να κάνει με την εμπλοκή ανώτερων αξιωματικών και εργαζομένων διεθνών οργανισμών στο εμπόριο λευκής σαρκός και την πορνεία. Όπως επισημαίνει η ίδια, «[ό]ταν άρχισα να συλλέγω στοιχεία από τα θύματα της σωματεμπορίας, ήταν ξεκάθαρο εμπλεκόταν ένας αριθμός υπαλλήλων των Ηνωμένων Εθνών από

Ενώ οι διεθνείς φορείς εστάλησαν για να διασφαλίσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και να συνδράμουν στην ανόρθωση της Βοσνίας από τα καταστροφικά έτη του πολέμου, έγιναν οι ίδιοι συμμετοχοί στην καταστρατήγηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Η καταστολή των εγκλημάτων και τιμωρία των υπαλλήλων των διεθνών φορέων προβλέπεται νομικά, ωστόσο οι περισσότερες εγκληματικές συμπεριφορές προήλθαν από αυτούς, με αποτέλεσμα ο φαύλος κύκλος της σωματεμπορίας και άλλων μορφών βίας να επαναλαμβάνεται τόσο εν μέσω πολέμου όσο και μετά από αυτόν. Η φτώχεια και οι οικονομική δυσχέρεια ειδικά των γυναικών με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο τους έκανε εξιλαστήρια θύματα των σωματέμπορων. Το πρόβλημα όμως στους πολέμους αυτούς δεν αφορούσε μόνο τις γυναίκες των κρατών της πρώην Γιουγκοσλαβίας, αλλά και άλλων χωρών ειδικά της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η ασφάλεια των γυναικών των πρώην πεδίων μάχης δεν ήταν η μόνη που διακυβεύτηκε. Η ανασφάλεια επικάλυψε και γυναίκες άλλων περιοχών που χρησιμοποιήθηκαν ως πηγή εσόδων στην επικερδή επιχείρηση οίκων ανοχής, όπου υπήρχαν στρατεύματα του ΝΑΤΟ. Το πλέγμα των παράνομων δραστηριοτήτων με θύματα γυναίκες σε χώρες όπως η Βοσνία, το Κόσοβο και η Κροατία ήταν φυσικό να εξαπλωθεί στις γειτονικές χώρες αλλά και σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης όπου πουλήθηκαν ως ιερόδουλες πολλές από αυτές.

Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις όπως το Humans Rights Watch και η Διεθνής Αμνηστία επιστούν την προσοχή σε νομικά και πρακτικά ζητήματα για την ουσιαστική προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Επισημαίνουν την ενίσχυση του νομικού τομέα για την αυστηροποίηση των ποινών στους σωματέμπορους, αλλά και εργαζόμενους σε διεθνείς οργανισμούς, εγκαθίδρυση ισχυρών και αποτελεσματικών φορέων που θα υποστηρίζουν ψυχολογικά και οικονομικά τις γυναίκες που είναι θύματα της σωματεμπορίας και γενικότερα την προσοχή στα ανθρώπινα δικαιώματα ως φορείς σταθερότητας και εξέλιξης της κοινωνίας. Η φεμινιστική προσέγγιση εξετάζει σε μεγαλύτερο βάθος τέτοιες διαδικασίες, κατανοώντας την αναποτελεσματικότητα των φορέων να εγγυηθούν την ασφάλεια. Οι ρίζες τέτοιων συμπεριφορών δεν μπορούν να αποδυναμωθούν μόνο με νομική τιμωρία καθώς, η επανάληψή τους είναι δεδομένη. Το

διάφορες χώρες και μερικοί από τη Βρετανία. Σοκαρίστηκα, ένιωσα αποτροπιασμό και αηδία. Υποτίθεται ότι βρίσκονταν εκεί για να βοηθήσουν, αλλά εκείνοι εγκληματούσαν οι ίδιοι. Όταν το είπα στους ανωτέρους μου, αυτοί δεν ήθελαν να ξέρουν.» Tony Robson, “Bosnia: the United Nations, human trafficking and prostitution”, World Socialist Web Site, August 21, 2002 <<https://www.wsws.org/en/articles/2002/08/bosn-a21.html>> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

ζήτημα πρέπει αντιμετωπιστεί στην έμφυλη διάστασή του και κυρίως με την αποστρατικοποίηση των κοινωνικών, πολιτικών και στρατιωτικών δομών.

Συμπεράσματα

Η συγκρότηση της φεμινιστικής θεωρίας είναι αποτέλεσμα υποκατηγοριών που με μικρές ή μεγάλες παρεκκλίσεις συμβάλουν στη διαμόρφωση της επιστημολογίας της και στη διεύρυνση των παραδοχών της. Η πλειάδα αυτών των διαφοροποιήσεων ενίοτε αποτελεί σημείο επίκρισης του φεμινισμού για τη μη επιστημονική του φύση ή την έλλειψη σταθερών αρχών. Πράγματι, μελετώντας κανείς τον φεμινισμό ως ενιαία σχολή σκέψης έρχεται αντιμέτωπος με το θεωρητικό «δέλτα» του και πολύ περισσότερο με τις μεθοδολογικές ή ουσιαστικές ασυμφωνίες των ειδών στα ουσιώδη φάσματα των παραδοχών τους. Ο πυρήνας που ενώνει όλες τις μορφές του φεμινισμού υπό το πρίσμα μιας αυτόνομης επιστήμης, είναι η γυναικεία καταπίεση και τελικά η ενασχόληση με το φύλο ως σχέση εξουσίας στην κοινωνία. Οι διαφορές τοποθετούνται στις αιτίες και τις λύσεις που προτείνονται από τους φεμινιστές για τη χειραφέτηση και την επίτευξη ισότητας μεταξύ των δύο φύλων. Οι προβληματισμοί γύρω από την πολυσχιδή φύση του φεμινισμού δημιουργούν ένα ζήτημα αξιοπιστίας τόσο στον επιστημονικό κλάδο που δραστηριοποιείται όσο και στις γυναίκες στο σύνολο. Αντίθετα, μια θετική διαπίστωση για την πολυπλοκότητα του φεμινισμού είναι η διεύρυνση και η επιστημονική έρευνα των γνώσεων και θεμάτων με τα οποία ασχολείται, καθώς και η εξέλιξη της θεωρίας σε άλλους κλάδους.

Η παρούσα μελέτη ασχολήθηκε με την προσέγγιση της φεμινιστικής θεωρίας σε δύο ουσιώδη ζητήματα για τις Διεθνείς Σχέσεις, τον πόλεμο και την ασφάλεια. Για αυτόν τον λόγο, αναφέρονται μερικές μόνο από τις μορφές του φεμινισμού που συνιστούν άλλωστε και τον κύριο όγκο της φεμινιστικής προσέγγισης. Αρχίζοντας από τον φιλελεύθερο φεμινισμό, η αποτίμηση της συμβολής του είναι σημαντική καθώς τοποθέτησε τις γυναίκες στο πολιτικό πεδίο και συνέδραμε σε νομικές και πολιτικές κατοχυρώσεις των δικαιωμάτων τους. Συχνά, όμως, οι φιλελεύθεροι φεμινιστές κατηγορούνται για τη συμβατική τους στάση απέναντι στους ήδη υπάρχοντες ανδροκρατούμενους θεσμούς, την επιφανειακή ισότητα που υποστηρίζουν, καθώς και την εθελουφλία τους σε εξαιρετικές καταπιεστικές πρακτικές υποταγής για τις γυναίκες, όπως η πορνεία. Την εμπιστοσύνη του φιλελευθερισμού στον ορθολογισμό των ατόμων και στις επιλογές του, δεν ασπάζεται ο σοσιαλιστικός/μαρξιστικός φεμινισμός ο οποίος επιζητεί την ανακατασκευή των θεσμών και όχι απλές μεταρρυθμίσεις. Σε αυτό το σημείο, οι μαρξιστές καταγγέλλουν τον καπιταλισμό, ενώ

οι σοσιαλιστές προσθέτουν και την πατριαρχία ως σταθερές πηγές της γυναικείας καταπίεσης. Η αντίληψη των γυναικών ως μέρος της εργατικής τάξης από τους μαρξιστές είναι μια σχεδόν ισοπεδωτική και απλή εξήγηση των έμφυλων σχέσεων που συμπληρώνει με την πολυδιάστατη έρευνα του ο σοσιαλιστικός φεμινισμός, θεωρώντας υπεύθυνο ένα ευρύ φάσμα παραγόντων που αφορούν τη φυλή, τη γεωγραφική θέση, τη θρησκεία κ.ά.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός καταγγέλλει την πατριαρχία ως σύστημα υποταγής των γυναικών και υποδούλωσής τους με θεσμούς και διαδικασίες κοινωνικοποίησης, όπως η σεξουαλικότητα ή η μητρότητα. Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός έχει κατακριθεί για την ακραία του στάση σε ζητήματα, όπως η μητρότητα και η σεξουαλικότητα, δημιουργώντας αντιδράσεις σε μεγάλες ομάδες γυναικών, αλλά και για την υιοθέτηση αδιάλλακτων απόψεων. Ο φεμινισμός της προσωπικής άποψης επαφίεται στην αναζήτηση της γνωσιακής αντικειμενικότητας στις περιθωριοποιημένες ομάδες που έχουν αποσιωπηθεί από την ηγεμονική γνώση των ομάδων ελίτ. Είναι παράδοξη η άρνηση του φεμινισμού της προσωπικής άποψης να μην δέχεται ως αξιόπιστη την αντικειμενικότητα της μιας ομάδας και να εξυμνεί αυτή των περιθωριοποιημένων ως τη μόνη αληθινή. Ο μεταμοντέρνος φεμινισμός εφιστά την προσοχή στις ταυτοποιήσεις των γυναικών με υποκειμενικότητες, οι οποίες έχουν σχηματιστεί και μετουσιωθεί μέσω δυϊσμών στις λέξεις με τη μια έννοια να ορίζει την άλλη ως αρνητική της. Αυτό που ισχυρίζεται είναι το γεγονός πως η ταυτότητα έχει ήδη πλαισιωθεί με φαλλοκρατικά νοηματικά, μη εμφανή σχήματα, τα οποία αφαιρούν οποιαδήποτε πιθανότητα ελεύθερης και αυτόβουλης ταύτισης των γυναικών με την αληθινή τους ταυτότητα. Η παραδοχή αυτή εγκυμονεί κινδύνους, καθώς όλα τα άτομα πρέπει να ταυτιστούν έστω με ένα νόημα ή ταυτότητα, αλλά πέραν τούτου ακόμα και η ιδέα του φεμινισμού θα πρέπει να αμφισβητηθεί ως παράγωγο της φαλλοκρατικής γλώσσας και πραγματικότητας.

Η είσοδος του φεμινισμού στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων τη δεκαετία του '80 πραγματοποιήθηκε με αισθητή καχυποψία, αλλά και αμφισβήτηση από τις συμβατικές θεωρίες. Η πρόοδος σχετικά με τη διαλεκτική σχέση μέσα στον επιστημονικό κλάδο δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιητική. Η μεθοδολογία, τα υποκείμενα της μελέτης και οι βασικές αρχές του φεμινισμού δεν προσιδιάζουν στην παραδοσιακή ενασχόληση των Διεθνών Σχέσεων, όπως φαίνεται από τις δύο βασικές θεωρίες του ρεαλισμού και του φιλελευθερισμού. Ο φεμινισμός στηρίχτηκε στην αποτυχία των θεωριών αυτών να

προβλέψουν σημαντικά ζητήματα για να εισχωρήσει σε έναν κλάδο που είχε ήδη ορίσει τα επιστημονικά του όρια. Οι παραλλαγές ή έστω οι εξελίξεις των συμβατικών θεωριών σε νεορεαλισμό ή νεοφιλελευθερισμό καταδεικνύουν την ατέλεια των δύο θεωριών να περιγράψουν τον κόσμο με πληρότητα, αλλά και τις ελλείψεις τους. Ο φεμινισμός εισάγει στις Διεθνείς Σχέσεις μια συνιστώσα που δεν χαρακτηρίζεται από την επικαιρότητα των περιστάσεων, αλλά από την οντολογία των κοινωνικών σχέσεων. Η βασική διαφοροποίηση τοποθετείται στην ανάλυση της εξουσίας ως διαδικασίας αλληλεπίδρασης από τους φεμινιστές ενάντια και αντιθετικά προς τον ορισμό της εξουσίας ως της δύναμης κάποιου να επηρεάσει κάποιον άλλον να πράξει κάτι που υπό διαφορετικές συνθήκες δεν θα έπραττε. Επίσης, για τον φεμινισμό τα άτομα μεμονωμένα σκιαγραφούν τη γενικότερη συμπεριφορά ενός κράτους, για αυτό και είναι χρέος των Διεθνών Σχέσεων να ασχολούνται με αυτά, αλλάζοντας ή έστω μετασχηματίζοντας το πεδίο μελέτης τους. Οι φεμινιστές ομολογούν την απογοήτευσή τους για την αδιαφορία των άλλων θεωριών να συνδιαλλαγούν μαζί τους, όπως και την αρνητικότητα των περισσότερων επιστημονικών περιοδικών Διεθνών Σχέσεων να δημοσιεύσουν γραπτά τους. Οι Διεθνείς Σχέσεις «πάσχουν» από την αλαζονεία των «σοβαρών» θεωριών να αποκλείουν νέες επιστημονικές προσεγγίσεις χωρίς δισταγμό, ενώ θα ήταν πολύ προσοδοφόρο να δημιουργήσουν έναν χώρο για άλλες θεωρίες που θα μπορούσαν να εμπλουτίσουν το πεδίο και την επιστήμη.

Η έμφυλη διάσταση των γεγονότων είναι γεννημένη και ανέκαθεν ενταγμένη στα ζητήματα που αφορούν τον κόσμο. Για αυτό, ο φεμινισμός δεν δημιουργεί εξ αρχής μια κατάσταση, παρά μόνο υπενθυμίζει στις άλλες θεωρίες τη σημαντική πτυχή της ερμηνείας που έχουν παραλείψει σκόπιμα ή όχι να αναφέρουν. Αν αναλογιστεί κανείς πως οι γυναίκες αποτελούν τον μισό πληθυσμό του πλανήτη, κατανοεί όχι μόνο το δικαίωμα στην πλήρη κοινωνική και πολιτική συμμετοχή, αλλά και την επίδρασή τους που δεν γίνεται ορατή στη διαδικασία της εξουσίας. Αν το κράτος αποτέλεσε και αποτελεί υποκείμενο των διεθνών σχέσεων, όπως αναφέρουν οι συμβατικές θεωρίες των Διεθνών Σχέσεων, τότε η ανάλυση των συστατικών στοιχείων του κράτους είναι μονόδρομος για την κατανόηση του. Οι φεμινιστές καταγγέλλουν τη μονοπωλιακή συμπεριφορά των θεωριών ελίτ στην παραγωγή μιας μονομερούς γνώσης. Η έμφυλη εξουσία είναι κινητήριο μοχλός των διεθνών πολιτικών και ως τέτοια πρέπει να μελετηθεί. Η παντελής απουσία του γυναικείου φύλου είναι αδικαιολόγητη, αν κανείς αντιληφθεί τον ουσιαστικό ρόλο των γυναικών ως ατόμων που ανατρέφουν ολόκληρες

κοινότητες, πολιτικούς, στρατιωτικούς, συζύγους, καθώς και την άμεση ή έμμεση επιρροή τους στην κοινωνία. Ωστόσο η συμπεριφορά των θεωρητικών του φεμινισμού θα πρέπει να είναι πιο συντονισμένη, αποφασίζοντας αν θέλουν να παραμείνουν στο περιθώριο ως εναλλακτική θεωρία ή μέρος των Διεθνών Σχέσεων.

Για το θέμα της ασφάλειας, ο φεμινισμός αρχικά τοποθετεί ερωτήσεις για την εννοιολογική και σημασιολογική της υπόσταση. Αυτό σημαίνει πως η ασφάλεια για τους φεμινιστές επαναπροσδιορίζεται με τα κριτήρια που αφορούν τα υποκείμενα που εκλείπουν από τον ορισμό που θέτουν οι άλλες θεωρίες. Η ασφάλεια του κράτους δεν προϋποθέτει και την ασφάλεια όλων των πολιτών τους, καθώς μέσα από τα διασφαλισμένα σύνορα ενός κράτους υπάρχουν ομάδες πολιτών που δεν προστατεύονται, ούτε είναι φορείς της ασφάλειας. Σε αυτήν την περίπτωση, η ασφάλεια των γυναικών σε ατομικό, οικογενειακό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο εξαρτάται από τους άνδρες οι οποίοι λαμβάνουν τις αποφάσεις της οικογένειας και της κοινωνίας. Η θεσμοποίηση των ανισοτήτων είναι τέτοιας έντασης και βάθους που προσιδιάζει με παράδοση που έχει υπαγορευτεί από τη φύση και όχι ανθρώπινη δημιουργία. Ο πόλεμος που αποφασίζεται από την κυρίαρχη ομάδα των ανδρών στρατικοποιεί ιδεολογικά όλη την κοινωνία, εφαρμόζοντας τρόπους συμπεριφοράς που θέτουν σε κίνδυνο την ακεραιότητα των γυναικών. Η ανάλυση και ανακατασκευή της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας και πώς αυτοί οι συνδυασμοί εγγράφονται στα σώματα είτε μέσω ομαλού ταιριάσματος (γυναίκα/θηλυκό, άνδρας/αρσενικό) είτε μέσω ανατροπής των φύλων (γυναίκα/αρσενικό, άνδρας/θηλυκό) χρησιμεύει στην κατανόηση των κανονιστικών πλαισίων του πολέμου ως συμπεριφοράς και της ασφάλειας ως αποτελέσματος αυτής της συμπεριφοράς.

Η ανασφάλεια της γυναίκας είναι διπλής όψης, ειδικότερα στις ένοπλες συγκρούσεις ή στη μεταπολεμική εποχή. Οι πατριαρχικοί θεσμοί που υποχρεώνουν τη γυναίκα να είναι οικονομικά, συναισθηματικά και σωματικά εξαρτημένα από τους άντρες της οικογένειάς της είναι η άμεση αλλά ανεπίσημη μορφή ανασφάλειας. Η ελευθερία της είναι ζήτημα της οικογένειας, καθώς οι πολλαπλοί ρόλοι της απαιτούν ιδιαίτερες, αυστηρές, παραδοσιακά καθορισμένες συμπεριφορές. Η ενδοοικογενειακή βία μπορεί νομικά να κατοχυρώνεται ως απαράδεκτη και τιμωρητέα, ωστόσο αυτή η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου έχει διαγραμμίσει ήδη τα όρια «οίκου» και «δήμου» («τα εν οίκω μη εν δήμω»). Άρα το ζήτημα παραμένει στον ιδιωτικό χώρο και σπάνια καταγγέλλεται. Η πολύπλευρη εργασία της γυναίκας στο σπίτι παραμένει

απλήρωτη και αδήλωτη, εκμηδενίζοντας τη συνεισφορά της στα μέλη της οικογένειας, αλλά και στα στατιστικά στοιχεία των κρατών. Τα ζητήματα αυτά συχνά γίνονται αντιληπτά από την ευρύτερη κοινωνία ως κακέκτυπα της παγκοσμιοποίησης, οδηγώντας στη διάλυση του οικογενειακού ιστού μέσω της χειραφέτησης της γυναίκας. Για αυτό και η καταστρατήγηση των δικαιωμάτων των γυναικών συχνά θεωρείται ως συνώνυμη της διατήρησης των παραδόσεων και κοινοτήτων και διασφάλισης του ομαλού μέλλοντος των κοινωνιών.

Η περιπτωσιολογική μελέτη επαυξάνει και στηρίζει τις φεμινιστικές παραδοχές για τη φαυλότητα της ασφάλειας και του πολέμου, όπως έχει διαμορφωθεί από τις συμβατικές θεωρίες. Στις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας οι γυναίκες υπήρξαν ενίοτε έρμια των πατριαρχικών θεσμών και υποταγμένες στις απαιτήσεις της οικογένειας, ζώντας σε ένα περιβάλλον βαριών κληρονομικών αξιών, όπου οι άντρες ήταν η κεφαλή της οικογένειας και οι γυναίκες ιδιοκτησία τους. Ο φεμινισμός της Δύσης αποδίδει τις αντίστοιχες πρακτικές στον «απολίτιστο», «σκληρό» χαρακτήρα των Βαλκανίων. Πέρα από τα προβλήματα που γεννά η διαδικασία αυτής της θεωρητικής εξωτικοποίησης, παραμένει γεγονός ότι η πλήρης εξάρτηση των γυναικών από τους άντρες συντέλεσε οριστικά στα δεινά που αυτές υπέστησαν κατά τη διάρκεια των πολέμων αλλά και μεταπολεμικά. Η έλλειψη παιδείας, η ανεργία, η οικονομική και συναισθηματική εξάρτηση από τους άνδρες άφησαν τις γυναίκες ανυπεράσπιστες στις συγκρούσεις, όπου πλέον έπρεπε να προστατέψουν όχι μόνο τον εαυτό τους αλλά και τα παιδιά τους. Ο φεμινισμός αν και δεν ήταν απών στην πρώην Γιουγκοσλαβία, ουδέποτε κατήγγειλε την πατριαρχία, λειτουργώντας απλά ως ένα κίνημα διεκδίκησης εργασιακών και πολιτικών δικαιωμάτων, μιας ισότητας κατ' ουσία επίπλαστης. Η σημασία που είχε και έχει στα Βαλκάνια η τιμή της γυναίκας ήταν ένα κώδικας που συμμερίζονταν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, οι Σέρβοι, οι Βόσνιοι, οι Αλβανοί του Κοσόβου και οι Κροάτες. Για αυτό και ο βιασμός των γυναικών έγινε τακτική πολέμου. Ο βιασμός εξευτέλιζε την υπόληψη του αντιπάλου περισσότερο από τις δολοφονίες των γυναικών, διαμηνύοντας την υποταγή όλης της κοινότητας στον εχθρό. Είναι τελικά αυτές οι σημασιολογικές διαδικασίες της εθνικότητας και των λειτουργικών ρόλων των φύλων που κατέστησε τη γυναίκα λάβαρο ή στόχο των στρατιωτών.

Ακόμη και τη στιγμή της υποτιθέμενης σωτηρίας από τα διεθνή στρατεύματα, η εκμετάλλευσή τους σύμφωνα με τις σεξουαλικές επιθυμίες των αρσενικών και η παντελής έλλειψη εκπαίδευσης των ανδρών σε έμφυλα ζητήματα ενίσχυσε ακόμη

περισσότερο την ανάγκη της φεμινιστικής προσέγγισης και μεσολάβησης στα ζητήματα του πολέμου και της ασφάλειας. Οι διεθνείς οργανισμοί και οι στρατιωτικές δυνάμεις μεσολαβούν στις εμπόλεμες ζώνες για την προτροπή ή τη λήξη των εχθροπραξιών και εν τέλει για την αποκατάσταση της τάξης και σταθερότητας στην περιοχή. Αυτός ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας των αποστολών δεν επαληθεύτηκε στην πράξη. Η πορνεία και η κακοποίηση των γυναικών αυξήθηκε με εμπλοκή και στρατιωτών των ανθρωπιστικών δυνάμεων. Επιπλέον, η κατάσταση στις χώρες αυτές ήταν τέτοιας φύσης που η νομική άμυνα του κράτους ή της διεθνούς κοινότητας ήταν ανίσχυρη. Οι γυναίκες που υπήρξαν θύματα βιασμού κατανόησαν ότι η ασφάλειά τους ήταν από τα τελευταία ζητήματα για τα οποία ενδιαφέρονταν οι παράγοντες. Οι περισσότερες δεν ομολόγησαν ποτέ τον βιασμό τους είτε λόγω του στιγματισμού είτε λόγω της ανικανότητας των φορέων να παρέμβουν αποτελεσματικά. Οι φεμινιστές αποδέχονται ως εξέλιξη τις νομοθετικές ρυθμίσεις στον τοπικό και διεθνή χώρο, αλλά τονίζουν την ανάγκη μιας βαθύτερης αλλαγής στη διαπαιδαγώγηση των αντρών σε έμφυλα ζητήματα.

Συμπερασματικά και κλείνοντας αυτή τη μελέτη, είναι χρήσιμη μια διερεύνηση της χρησιμότητας της φεμινιστικής θεωρίας στις Διεθνείς Σχέσεις. Ακόμη και ο τίτλος της θεωρίας λειτουργεί παραπλανητικά. Σε αυτό που κυρίως παρεμβαίνει σήμερα η φεμινιστική θεωρία είναι η κατασκευή των φύλων ως μακρά και αδιάκοπη διαδικασία κοινωνικοποίησης. Δεν εξετάζει ούτε υπερασπίζεται τις γυναίκες επειδή είναι γυναίκες. Αποδομεί την κατασκευή που επιμελείται τα δύο φύλα, προσδίδοντας θηλυκά ή αρσενικά χαρακτηριστικά κατά τρόπο ώστε το ένα να κυριαρχεί επί του άλλου. Επιχειρεί μια ενδοσκόπηση στα στοιχεία της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας και στους θεσμούς που τους διατηρούν, επιθυμώντας να αμφισβητήσει κάθε «φυσική» ή «φυσιολογική» δικαιολογία συμπεριφοράς ως οριστική. Στην υπό εξέταση θεματική, η φεμινιστική θεωρία ασχολείται με τη μελέτη δύο σημαντικών και αλληλένδετων ζητημάτων, του πολέμου και της ασφάλειας. Τέλος, η φεμινιστική θεωρία επιμένει στην επανεξέταση των ζητημάτων και στην ανανέωση των θεμάτων, με τα οποία ασχολείται ο κλάδος των Διεθνών Σχέσεων, επιχειρώντας την ανατροπή των μονοπωλιακών, επιφανειακών αρχών των συμβατικών θεωριών.

Βιβλιογραφία

- “54th October Salon: No one belongs here more than you”
<<http://oktobarskisaloon.org/2013/10/54-oktobarski-salon-niko-ne-pripada-tu-vise-nego-ti?lang=en>> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).
- “Five women who won’t be silenced”, *The Nation*, May 10, 1993.
- Bailys, John, και Steve Smith, *Η Παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς Πολιτικής: Μια Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, επιμ. Κώστας Υφαντής, Αθήνα: Επίκεντρο, 2007.
- Bandarage, Asoka, “Women in development: Liberalism, Marxism and Marxist-feminism”, *Development and Change* 5(4), 1984, pp. 495-515.
- Batinic, Jelena, “Feminism, nationalism, and war: the ‘Yugoslav case’ in feminist texts”, *Journal of International Women's Studies* 3(1), 2001, pp. 1-23.
- Beckett, Francis, “The men who would not fight”, *The Guardian*, November 11, 2008.
- Benedict, Helen, “Testimony on military culture,” Subcommittee on National Security and Foreign Affairs, Benedict/Testimony, June 25, 2009, p. 4
<<http://oversight.house.gov/wp-content/uploads/2012/01/20090625Benedict.pdf>>
(τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).
- Bourdieu, Pierre, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, Αθήνα: Πατάκης, 2007.
- Bureau for Crisis Prevention and Recovery, United Nations Development Program, Inter-parliamentary Union, “Sexual violence against women and children in armed conflict”, 2008 Parliamentary Hearing at the United Nations, Background document: Session II, New York, 20-21 November, 2008 <<http://www.ipu.org/splze/unga08/s2.pdf>> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).
- Butler, Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of identity*, New York: Routledge, 1990.
- Charles, J. Daryl, “Just-war moral reflection, the Christian, and civic society”, *Journal of the Evangelical Theological Society* 48(3), 2005, pp. 589-608.
- Chetty, Adhis, “Media images of women in war: vehicles of patriarchy’s agenda?” *Agenda* 59, 2004, pp. 32-41.
- Cockburn, Cynthia, “Can we see gender as cause and consequence of in militarization and war?” First Annual *Feministic Review* Public Lecture, School of Oriental and African Studies, London, June 24, 2008.

- Conover, Pamela Johnston, and Virginia Sapiro, "Gender, feminist consciousness, and war", *American Journal of Political Science* 37(4), 1993, pp. 1079-1099.
- Elbert, Teresa L., "The 'difference' of postmodern feminism", *College English* 53(8), 1991, pp. 886-904.
- Elshtain, Jean Bethke, "Just war and humanitarian intervention", *Ideas* 8(2), 2001, pp. 1-21.
- Enloe, Cynthia, "The risks of scholarly militarization: a feminist analysis", *Perspectives on Politics* 8(4), 2010, pp. 1107-1111.
- Enloe, Cynthia, *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, London: University of California Press, 2000.
- Fukuyama, Francis, "Women and the evolution of world politics", *Foreign Affairs* 77(5), 1998, pp. 24-40.
- Graham, Gordon, "Liberal vs radical feminism revisited", *Journal of Applied Philosophy* 11(2), 1994, pp. 155-170.
- Gullace, Nicoletta F., "White feathers and wounded men: female patriotism and the memory of the Great War", *Journal of British Studies* 36(2), 1997, pp. 178-206.
- Hagan, John, "How rape became a crime against humanity", Center of Law and Globalization <http://clg.portalxm.com/library/keytext.cfm?keytext_id=74> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).
- Hagey, Keach, "Bush: stay in Afghanistan for women's sake", *Politico*, April 1, 2011.
- Harding, Sandra, "Rethinking standpoint epistemology: what is 'strong objectivity'?" in Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.) *Feminist Epistemologies*, New York: Routledge, 1993, pp. 49-82.
- Hart, Peter J., "The white feather campaign: a struggle with masculinity during World War I", *Student Pulse: The International Student Journal* 2(2), 2010, pp. 1-4.
- Hastie, Rachel, "Book review: Gender Inclusive: *Essays on Violence, Men, and Feminist International Relations* by Adam Jones", *Gender and Development* 17(3) 2009, pp. 535-537.
- Hirsh, Elizabeth, and Gary Olson, "Starting from marginalized lives: a conversation with Sandra Harding", *Journal of Advanced Composition* 15(2), 1995, pp. 194-225.
- Human Rights Watch, Children's Rights Division, "Trafficking of women and girls to Bosnia and Herzegovina for forced prostitution", Report, Submission for the United Nations Committee on the Rights of the Child

<http://crin.org/docs/resources/treaties/crc.39/Bosnia_HRW_ngo_report.pdf>

(τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).

- Johnson, Sandy, “Feminist outraged by Regan comment on women and summit”, *Associated Press*, November 19, 1985.
- Keohane, Robert O., “International Relations theory: contributions of a feminist standpoint”, *Millennium* 18(2), 1989, pp. 245-253.
- Lessing, Doris, *Η Σχισμή*, μτφρ. Τόνια Κοβαλένκο, Αθήνα: Καστανιώτης, 2008.
- Locher, Birgit, and Elizabeth Prügl, “Feminism and constructivism: worlds apart or sharing the middle ground?” *International Studies Quarterly* 45(1), 2001, pp. 111-129.
- MacKinnon, Catharine A., “Feminism, Marxism, method and the state: toward feminist jurisprudence”, *Signs* 8(4), 1983, pp. 635-658.
- Marin, Ruth Rubio (ed.), *The Gender of Reparations: Unsettling Sexual Hierarchies while Redressing Human Rights Violations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- McKay, Susan, “Women, human security, and peace-building: a feminist analysis”, in Hideaki Shinoda and Ho-Won Jeong (eds.), *Conflict and Human Security: A Search for New Approaches of Peace-building*, Hiroshima: Institute for Peace Science, Hiroshima University, 2004, pp. 152-175.
- Mill, John Stuart, *The Subjection of Women*, New Brunswick: Transaction, 2001.
- Mishra, Raj Kumar, “Postcolonial feminism: Looking into within-beyond-to difference”, *International Journal of English Literature* 4(4), 2013, pp. 129-134.
- Myers-Walls, Judith A., Karen S. Myers-Bowman, and Ann E. Pelo, “Parents as educators about war and peace”, *Family Relations* 42(1), 1993, pp. 66-73.
- Orford, Anne, “Muscular humanitarianism: reading the narratives of the new interventionism”, *European Journal of International Law* 10(4), 1999, pp. 679-711.
- Peace Women, “General: women, peace and security” <http://www.peacewomen.org/themes_theme.php?id=1> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).
- Peterson, V. Spike, “Sexing political identities/Nationalism as heterosexism”, *International Feminist Journal of Politics* 1(1), pp. 34-65.
- Pratt, Nicola, “What do women foreign policy leaders mean for gender and for international relations? The case of Condoleezza Rice”, Paper presented at the

- conference ‘Women and US Foreign Policy’, University of Warwick, London, May 21, 2010.
- Rennell, Tony, “The Nazi women who were every bit as evil as the men: from the mother who shot Jewish children in cold blood to the nurses who gave lethal injections in death camps”, *Daily Mail*, September 25, 2013.
- Robson, Tony, “Bosnia: the United Nations, human trafficking and prostitution”, *World Socialist Web Site*, August 21, 2002 <<https://www.wsws.org/en/articles/2002/08/bosn-a21.html>> (τελευταία πρόσβαση 7/5/2014).
- Ruiz, Tricia, “Feminist theory and International Relations: the feminist challenge to realism and liberalism”, *Soundings*, California State University Stanislaus <<http://www.csustan.edu/sites/default/files/honors/documents/journals/soundings/Ruiz.pdf>> (τελευταία πρόσβαση 4/5/2014).
- Shital V., Gunjate, “Postcolonial feminist theory: an overview”, *Proceedings of National Seminar on Postmodern Literary Theory and Literature*, Jan. 27-28, 2012, Nanded, pp. 285-378.
- Sjoberg, Laura, “Women fighters and the ‘beautiful soul’ narrative”, *International Review of the Red Cross* 92(877), 2010, pp. 53-68.
- Soherwordi, Syed Hussain Shaheed, “Hindu nationalism and the political role of Hindu women: ideology as a factor”, *South Asian Studies* 28(1), 2013, pp. 39-54.
- Stojavljovic, Jovanka, “Women, conflict, and culture in former Yugoslavia”, *Gender and Development* 3(1), 1995, pp. 36-41.
- Stone-Mediatore, Shari, “Postmodernism, realism, and the problem of identity”, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 11(1), 2002, pp. 125-138.
- Sylvester, Christine, “Feminism and International Relations: or encounters with wolves in the woods”, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 100(1), 1997, pp. 13-18.
- Tickner, J. Ann, “Hans Morgenthau’s principles of political realism: a feminist reformulation”, *Millennium* 17(3), 1988, pp. 429-440.
- Tickner, J. Ann, “Why women can’t run the world: international politics according to Francis Fukuyama”, *International Studies Review* 1(3), 1999, pp. 3-11.
- Tickner, J. Ann, “You just don’t understand: troubled engagements between feminists and IR theorists”, *International Studies Quarterly* 41(4), 1997, pp. 611-632.

- Tickner, J. Ann, *Gender in International Relations. Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, New York: Columbia University Press, 1992.
- Tong, Rosemarie, *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, New York: Westview Press, 2009.
- Tong, Rosemarie, *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, Boulder, CO: Westview Press, 2009.
- United Nations, *Women and Elections: Guide to Promoting the Participation of Women in Elections*, United Nations Department of Public Information, 2005.
- Wareham, Rachel, “No safe place: an assessment on violence against women in Kosovo”, Report, United Nations Development Fund for Women (UNIFEM) Prishtina, 2000.
- Wylie, Alison, “Why standpoint matters?” in Robert Figueroa and Sandra Harding (eds.) *Science and Other Cultures: Issues in Philosophies of Science and Technology*, New York and London: Routledge, 2003, pp. 26-48.
- Youngs, Gillian, “Feminist International Relations: a contradiction in terms? Or: why women and gender are essential to understanding the world ‘we’ live ‘in’”, *International Affairs* 80(1), 2004, pp. 75-87.
- Zaharijevic, Andriana, “Being an activist: feminist citizenship through transformations of Yugoslav and post-Yugoslav citizenship regimes”, CITSEE Working Paper Series, Working paper 2013/28, The University of Edinburgh.
- Zarkov, Dubravka, “Feminism and the disintegration of Yugoslavia: on the politics of gender and ethnicity”, *Social Development Issues* 24(3), 2002, p. 59.
- Μπωβουάρ, Σιμόν Ντε, *Το Δεύτερο Φύλο*, Αθήνα: Μέγας Αλέξανδρος, 1959.